

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

**GELENEKSEL İSLAM TIBBİNDE MİZAÇLAR VE
TEDAVİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mesut BUDAK

İstanbul

Mart - 2022

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

GELENEKSEL İSLAM TIBBINDA MİZAÇLAR VE TEDAVİ
ÜZERİNE BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mesut BUDAK

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Beytullah KAYA

İstanbul

Mart - 2022

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalı YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Beytullah KAYA

Prof. Dr. Kürşad TÜRKDOĞAN

Doç. Dr. Ferit BAZ

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Metin TOPRAK
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Geleneksel İslam Tıbbında Mizaçlar ve Tedavi Üzerine Bir İnceleme**” adlı araştırmada öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Mesut BUDAK

ÖN SÖZ

Tezimin hazırlık sürecinde, zor olmasına rağmen konunun sınırlılıklarının belirlenmesinde, çalışmanın bilimsel çerçeve içerisinde yürütülmesinde daima bana destek olan ve yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Beytullah KAYA'ya, diğer danışman hocalarıma ve sabrıyla yanımda olan değerli eşime teşekkürlerimi arz ederim.

ÖZET

GELENEKSEL İSLAM TIBBİNDA MİZAÇLAR VE TEDAVİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Mesut BUDAK

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Beytullah KAYA

Mart 2022 - 112 + x Sayfa

Bu çalışmanın amacı, eski tıbbın felsefi temelini oluşturan Mizaç Teorisi'ni ve bu teoriyi meydana getiren dört unsuru, nitelikleri ve dört hılt kavramını Antik Batı tıbbı ve İslam medeniyetinin tıp birikimi bağlamında tarihsel gelişim süreci ile birlikte incelemek ve bu kavramların İslam tıbbına yansıyan uygulama yöntemlerini örnekleriyle ele almak ve bu konuyla ilgili yapılacak çalışmalara temel oluşturmaktır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış, metot olarak doküman incelemesi yapılmış, araştırma konusunun kaynaklara dayalı bütüncül bir yaklaşımla ortaya konulması amaçlanmıştır. Konuyla alakalı birincil kaynaklar olan tıbbi yazma eserlerden, ayrıca bu mevzuda yazılmış araştırma-inceleme eserlerinden faydalanılmıştır.

Bu çalışmayla, modernite öncesi tıp dünyasında insan bedenindeki maddi ve psikolojik yapıya karşılık olarak kullanılan mizaç, hastalıkların teşhisinde, ilaçların hazırlanmasında ve hastanın tedavi edilmesinde ana faktör olarak ele alınmıştır. Eski Yunan filozoflarının evrenin başlangıcıyla ilgili ortaya attıkları dört unsur ve dört nitelik, tüm varlıklara özgü ayrı bir mizacın oluşmasına neden olmuş, bu dörtlü yaklaşım insan bedeninde kan, balgam, safra ve sevda şeklinde kendini göstermiştir. Yunan hekim Hippokrates'in dört hılt (sıvı) olarak nitelendirdiği bu sıvıların vücut içinde dengede bulunmasıyla insan sağlığının mümkün olabileceği kabul edilmiş, aynı zamanda bu sıvı dengesiyle dış dünyada olduğu gibi her insanın kendisine mahsus bir mizaç yapısının olduğu öne sürülmüştür. Hılt ve mizaç kavramları Romalı hekim Galen'in tespitleri ve çizdiği sınırlarla daha sistematik hâle getirilmiştir. Sonraki süreçte ise İslam hekimleri Ebu Bekir er-Râzî ve İbn Sînâ'nın katkılarıyla daha da geliştirilen hılt ve mizaç teorileri Doğu ve Batı dünyasında yüzyıllarca geçerliliğini korumuştur.

İslam hekimlerinin de tıbbın temeli olarak gördükleri mizaca göre teşhis ve tedavi uygulamaları, günümüzde ağırlıklı olarak felsefe bölümü ve tıp tarihinin inceleme alanına girmektedir. Kadim tıbbın bu düşünsel ve ilmî altyapısının incelenmesinin, tarihsel süreçte tıbbın hangi aşamalardan geçerek günümüz seviyesine ulaştığının tespit edilmesi açısından önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Antik Yunan tıbbı, İslam tıbbı, mizaç, dört unsur, dört hılt

ABSTRACT

A REVIEW ON TEMPERAMENTS AND TREATMENT IN TRADITIONAL ISLAMIC MEDICINE

Mesut BUDAK

Master, History and Civilization Researches

Thesis Advisor: Assoc. Dr. Beytullah KAYA

March-2022 - 112 + x Pages

The aim of this study is to examine the Theory of Temperament, which constitutes the philosophical basis of ancient medicine, and the four elements that make up this theory, its qualities and the concept of four humors, together with the historical development process in the context of Ancient Western medicine and the medical accumulation of Islamic civilization and the application methods of these concepts, which are reflected in Islamic medicine, with examples and to lay the groundwork for the studies to be done on this subject. Qualitative research method was used in the research, document analysis was made as a method, and it was aimed to reveal the research subject with a holistic approach based on resources. Medical manuscripts, which are primary sources related to the subject, as well as research-examination works written on this subject were used.

In this study, temperament, which is used in response to the material and psychological structure of the human body in the pre-modern medical world, is considered as the main factor in the diagnosis of diseases, the preparation of drugs according to temperament and the treatment of the patient. The four elements and four qualities that the ancient Greek philosophers put forward about the beginning of the universe led to the formation of a different temperament peculiar to all beings, and this fourfold approach manifested itself in the human body in the form of blood, phlegm, yellow bile and black bile. It has been accepted that human health is possible with the balance of these fluids, which the Greek physician Hippocrates described as four humors, in the body. Also it has been suggested that each person has a unique temperament structure with this humor balance, as in the outside world. The concepts of humor and temperament were made more systematic with the determinations and boundaries drawn by the Roman physician Galen. In the next period, these theories

were further developed with the contributions of the Islamic physicians Abu Bakr er-Razi and Avicenna and preserved their validity for centuries in the East and West.

Diagnosis and treatment practices according to temperament, which Islamic physicians see as the basis of medicine, are now mainly in the field of philosophy and history of medicine. It is considered that the examination of this intellectual and scientific infrastructure of ancient medicine is important in terms of determining which stages medicine has passed through in the historical process and reached today's level.

Keywords: Ancient Greek medicine, Islamic medicine, temperament, four elements, four humors

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1. Giriş.....	1
1.1.1. İslam Tıbbının Kaynakları.....	3
1.1.1.1. Antik Yunan ve Roma Tıbbı.....	3
1.1.1.2. Tıbb-ı Nebevi.....	7
1.1.2. Türk-İslam Tıbbı	8
1.2. Amaç	9
1.3. Çalışmanın Önemi ve Özgün Değeri	10
1.4. Literatür Taraması.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM	15
2.1. Araştırmanın Yöntemi.....	15
2.2. Araştırmanın Sınırlılıkları	15
2.3. Araştırmanın İçeriği	15

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM TIBBINDA MİZAÇ VE TEDAVİ	17
3.1. Mizacın Tanımı	17
3.2. Mizaçla İlgili Temel Kavramlar.....	17
3.2.1. Unsurlar	18
3.2.2. Nitelikler.....	20
3.2.3. Hıtlar.....	21
3.2.3.1. Kan.....	27

3.2.3.2. Balgam	28
3.2.3.3. Safra	30
3.2.3.4. Sevda.....	32
3.3. Mizacın Etki Alanı	35
3.3.1. İklim ve Coğrafya.....	35
3.3.2. Bitkiler, Havyanlar ve Mineraller.....	38
3.3.2.1. Bitkiler	39
3.3.2.2. Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler.....	42
3.3.2.3. Mineraller.....	44
3.3.3. İnsan	47
3.3.3.1. Organlar	48
3.3.3.2. Yaş Devresi.....	51
3.3.3.3. Psikoloji	52
3.4. Mizacın Çeşitleri	53
3.4.1. Dengeli Mizaç	53
3.4.2. Dengesiz Mizaç	58
3.4.2.1. Basit Dengesiz Mizaç	58
3.4.2.1. Bileşik Dengesiz Mizaç	58
3.5. Mizaç Tespiti.....	59
3.5.1. Dokunma Duyusu	59
3.5.2. Organların Fiziki Yapısı	60
3.5.3. Bedendeki Kas ve Yağ Dokusu	61
3.5.4. Saç ve Kıl Yapısı	61
3.5.5. Ten ve Organlardaki Renk Durumu.....	63
3.5.6. Uyku ve Uyanıklık Durumu	65
3.5.7. Bedenin Dengesel Değişimi.....	65
3.5.8. Fiziksel Davranışlar	66
3.5.9. Ruhsal Davranışlar.....	68
3.5.10. Vücuttan Atılan Fazlalıklar.....	70
3.6. Genel Özelliklerine Göre Mizaçlar	70
3.6.1. Demevi Mizaç.....	70
3.6.2. Balgami Mizaç.....	71
3.6.3. Safravi Mizaç.....	73
3.6.4. Sevdavi Mizaç.....	74
3.7. Mizaca Göre Hastalık ve Tedavi.....	75

3.7.1. Hastalık.....	75
3.7.2. Geleneksel İslam Tıbbında Tedavi.....	77
3.7.2.1. Yapısına Göre İlaçlar	78
3.7.2.2. Vücutta Gösterdiği Etkiye Göre İlaçların Dereceleri	78
3.7.2.3. Vücutta Gösterdiği Etkiye Göre İlaçların Özellikleri	79
3.7.3. Hastalıklara Göre Örnek Tedavi Çeşitleri	83
3.7.3.1. Nefes Darlığı (Astım/Dıyku'n-nefes)	83
3.7.3.2. Zatürre (Zâtü'r-ri'e)	84
3.7.3.3. Tüberküloz (Sill/Verem).....	85
3.7.3.4. Nezle (Zükâm)	86
3.7.3.5. Öksürük (Su'âl).....	87
3.7.3.6. Ses Kısıklığı (Buhhatü's-savt)	88
3.7.3.7. Baş Ağrısı (Migren)	88
3.7.3.8. Sara	89
3.7.3.9. Ödem (İstiskâ).....	90
3.7.3.10. Bağırsak Kurtları (Dûd).....	91
3.7.3.11. Anemi (Noksânü'd-dem)	92
3.7.3.12. Hemoroit (Bevâsîr)	93
3.7.3.13. Veba (Taun)	93
3.7.3.14. Böbrek ve Mesane Taşı (Emrâzu'l-külâ ve'l-mesâne)	95
3.7.3.15. Erken Boşalma (Sür'at-i İnzâl)	96
3.7.3.16. Vitiligo (Behak)	96
3.7.3.17. Uyuz (Hıkke)	97
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA	102
EKLER.....	106
ÖZGEÇMİŞ.....	112

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Giriş

Tıp Arapça kökenli bir kelime olup, Hüseyin Remzi'nin lügatinde işin ehli ve ustası olarak tanımlanmıştır. Tabip ise bu mastarın öznesi, yani işini iyi yapan, usta ve bilgili kimse anlamını taşır.¹ Terimsel olarak sağlıklı beden devamlılığını sağlamak, hastalıklı bedeni sağlığa kavuşturmak olarak tarif edilir.² Tabibin eş anlamlısı olarak kullanılan hekim ise olayları hakikatiyle bilip en uygun davranışı sergileyen bilge kişi demektir.³

Tıp tarihi, tıbbın ilk çağlardan günümüze hastalıklara ilişkin teşhis ve tedavi yöntemlerini, tarihsel süreçte insanlığın bilimsel gelişimine paralel olarak ortaya konulan yeni buluşları karşılaştırmalı ve sistematik biçimde inceleyen bilim dalıdır.⁴

İnsanlığın başlangıcı kadar eski olan tıp, tecrübe ve gözlemlerin yanı sıra evrene ve yaşama bakış açısına bağlı olarak şekillenmiş bir bilimdir. Hastalıklar ve çeşitleri hakkında, tarih öncesi dönemden itibaren günümüze ulaşan arkeolojik, etnografik, epigrafik ve yazılı kaynaklar aracılığıyla bilgi sahibi olmaktayız. İnsanoğlu etrafındaki varlıklarla sürekli iletişim içinde olmasından dolayı, dış âlemde var olan özellik ve niteliklerin kendi iç âlem ve bedeninde de benzer şekilde cereyan ettiğini düşünmüştür. Hastalıklarla karşılaştığında mücadele etmek için çaba göstermiş ve değişik metotlar uygulamıştır. Bu mücadelede doğanın işleyişi büyük bir ilham kaynağı olmuş, hasta hayvanların hangi bitkileri yediğine bakılarak tedavi usulleri geliştirilmiştir. Bunun yanı sıra insanlar çözümünü bulamadıkları patolojik durumlarda doğaüstü güçlerin yardımlarına başvurmuşlar, büyücü hekimlerin

---

¹ Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. I, (İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi, 1305), 456.

² Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, Hazırlayan: Doktor Hâzîm el-Bekrî es-Sıddıkî, (Kuveyt: Arap Birliği Eğitim, Kültür ve Bilim Örgütü, 1987), 29.

³ Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. I, 787.

⁴ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, C. I, (İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi, 2015), 3-4.

uyguladığı büyü ve sihir yoluyla bedendeki negatif enerjileri yok ederek hastalıkları iyileştirmeye çalışmışlardır.⁵

İlkel toplumlarda gözüken bu doğal, deneysel ve büyüsel yöntemler yazının bulunmasıyla birlikte kayıt altına alınmış, tıbbi süreçler sistematik bir görünüme kavuşmuştur.⁶

Hastalıklar ve ortaya çıkış nedenleri ilk uygarlıklarda genellikle üç başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklar; hastalığın Tanrısal cezalandırma aracı olması, doğüstü güçlerin (büyü, cin, şeytan) etkisi ve son olarak doğal nedenlerden dolayı hastalıkların oluşmasıdır. Doğal nedenlere bağlanan hastalıklar iki etkenle açıklanmış; iç etkenlerde vücutta yer alan sıvıların kirlenmesi, dış etkenlerde ise hava, rüzgâr, sıcaklık, soğukluk, kuruluk, nemlilik gibi koşullar kabul edilmiştir.⁷

Mezopotamya medeniyetinde üç çeşit tıp uygulaması görülmektedir. Dinî topluluklarda büyü ile tedavi, savaşçı topluluklarda cerrahi tedavi, toprağa bağlı topluluklarda da bitkisel tedavi ön planda olmuştur. Bu yüzden içerisinde bitkisel, hayvansal ve madeni ilaçların yer aldığı en eski ilaç kitabı toprağa bağlı olan Mezopotamya tıbbında kaleme alınmıştır.⁸

Eski medeniyetler içinde Mezopotamya uygarlığından daha ileri bir tıp anlayışına sahip olan Antik Mısır Medeniyeti hastane, anatomi, patoloji ve koruyucu hekimlik alanlarında Antik Yunan ve Roma tıplarının ilham kaynağı olmuştur. Bu uygarlığa ait veriler; tıbbi papirüsler, hiyeroglif yazıtlar, kitabeler, mumyalar ve kronik eserler vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Hitit medeniyetindeki tıbbi gelişmelerin Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarına göre geride kaldığını söylenebilir. Hititlerden elimize ulaşan bilgiler, hastalıklardan korunmak için adı geçen kültürlerdeki büyüsel ve bitkisel tedavi yöntemlerine başvurulduğunu göstermektedir. Mısır tıbbı ile yaklaşık aynı dönemlerde ortaya çıkan Çin ve Hint tıbbı ise Batı tıbbından bağımsız olarak gelişen, İslam tıbbına tercüme sayesinde aktararak etkisini gösteren tıp

---

⁵ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016), 30-31; Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, C. I, 10-15.

⁶ Bayat, *Tıp Tarihi*, 31.

⁷ Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, C. I, 26.

⁸ Bayat, *Tıp Tarihi*, 47; Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, C. I, 34.

ekolleridir. Özellikle Çin tıbbı, Batı tıbbında kabul edilen dörtlü tasniften farklı olarak evreni ve insanı beş unsur (odun, ateş, toprak, maden, su) temelinde açıklamıştır.⁹

Batı coğrafyasında yüzyıllarca hüküm süren geleneksel tıbbın kökeni, MÖ 6. yüzyıldan itibaren Mezopotamya, Mısır ve Anadolu medeniyetlerindeki birikimin ticari ve kültürel kanallarla Yunan uygarlığına aktarılmasına kadar uzanmaktadır. Akdeniz bölgesinde farklı kültürlerin senteziyle ortaya çıkan Yunan tıbbı mitolojik dönem, filozof hekimler dönemi ve bilimsel dönem olmak üzere üç aşamada incelenmektedir. Mitolojik dönemde, sağlık tanrısı olarak kabul edilen Asklepios'un şifa ve sağlığı temsilen tüm hekimlerin arkasındaki olağanüstü güç olduğuna inanılmış, onun adına tapınaklar ve sağlık merkezleri kurulmuştur. Filozof hekimler dönemi ise olayları belirli bir mantık çerçevesinde açıklayarak bunlardan tıbbi teoriler üreten filozof hekimlerin etkili olduğu dönemdir. Üçüncü aşamada ise Yunan tıbbı, aynı zamanda kendisi de bir filozof hekim olan Hippokrates'ten itibaren bilimsel bir kimliğe bürünmüştür. Fiziksel ve deneysel bulguları ön plana çıkaran, hurafeleri reddeden ve tıbbı doğa ile açıklamaya çalışan bu tıp anlayışı, günümüz modern tıbbının ortaya çıktığı zamana kadar, yaklaşık iki bin yıl boyunca yaşamıştır.¹⁰

1.1.1. İslam Tıbbının Kaynakları

1.1.1.1. Antik Yunan ve Roma Tıbbı

Antik Yunan tıbbının hatta bütün tıbbın babası olarak bilinen Hippokrates (ö. MÖ 375?)¹¹, tıbbı felsefeden ayıran ilk kişidir. Milattan önce 4. yüzyılda Yunan coğrafyasında yaşayan Hippokrates, felsefede yer alan tanrısal yorum ve tezlerin

---

⁹ Bayat, *Tıp Tarihi*, 58-97; Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, C. I, 64-67, 121.

¹⁰ Bayat, *Tıp Tarihi*, 98-114; Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, C. I, 182.

¹¹ Bayat, *Tıp Tarihi*, 112.

aksine tıpta gözlem ve deneyi esas almış, hastalığı teşhiste gözlem metodunu temel olarak kabul etmiştir.¹²

Hippokrates'ten önce Yunan tıbbında hastalık ve şifası tanrısal bir nedene dayanıyordu. Hastalığın büyü, efsun, dua ve arınmalarla tedavi edilebileceğine inanılıyordu. Hippokrates ise tanrıları kabul etmekle birlikte, hastalığın gözlemlenebilen sebepler sonucu var olduğunu ve aynı şekilde doğada bulunan ilaçlarla iyileşebileceğini söyleyerek felsefi tıpla arasına derin bir çizgi çizmiştir.¹³

Ona göre tıbbın amacı, hastalara yararlı olmak, bu mümkün değilse en azından zarar vermemektir. Eğer hastanın durumu ağırlaşıyorsa müdahale edilmelidir.¹⁴

Hastalık yerine hastayı ön plana çıkaran Hippokrates'e göre hastalık tıpkı canlı varlıklar gibi doğma, büyüme ve gelişme evrelerine sahiptir. İnsan bedeninin sağlık dengesini kan, balgam, safra ve sevda denilen dört hılt (sıvı, humor) kontrol etmektedir. Humoral Patoloji Teorisi olarak bilinen bu düşünceye göre sıvıların vücuttaki dengelerinin bozulması hastalıkları ortaya çıkarır.¹⁵ Hastalığın teşhisi ise, hastanın dış görünüşü, tavırlar, terleme, ateş, balgam, idrar, dışkı gibi durumlara bakılarak yapılabilir. Tek bir belirti ile hastalık teşhis edilemez. Hastalığın tedavisi, dengesi bozulan sıvının zıddı bir ilaçla vücuttaki sıvı dengesini yani hıltları dengelemek ile olur. Zaten karşıtlık ilkesine göre hastalığa ne yol açmışsa onun zıddı bir tedavi gerekir. Örneğin hastalığı açlıktan kaynaklanan bir hasta güçlü bir beslenme ile tedavi edilebilir. Buna göre Hippokrates hastalığın teşhis ve tedavisini fiziksel bulgulara dayandırmıştır.¹⁶

---

¹² *Hippokrates Külliyyatı*, Sunuş: Jacques Jouanna-Carolin Magdelaine, Çeviri: Nur Nirven, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), 16, 41.

¹³ *Hippokrates Külliyyatı*, 27-28.

¹⁴ *Hippokrates Külliyyatı*, 42-43.

¹⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, 123.

¹⁶ *Hippokrates Külliyyatı*, 23-24, 189-193, 307; Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, C. I, 182.

Hippokrates ekolünde bedenın en güçlü organı beyin olarak kabul edilir. Göz, kulak, dil, el ve ayak gibi organlar beyne bağılı olarak işler. Bilincin merkezi beyin olduğu için en ağır ve ölümcül hastalıklara genelde beyin yakalanır.¹⁷

İslam tıp kaynaklarında Bukrat, Bokrat, İbukrat gibi isimlerle geçen Hippokrates; Mısır, Knidos ve memleketi Kos'taki tıp bilgilerini sistemleştirerek kendi ekolünü kurmuş ve günümüze kadar ulaşan dev bir tıp külliyyatı bırakmıştır. Bu eserlerin çoğu sonraları Arapçaya kazandırılmış ve Galen'le birlikte İslam tıbbının ana kaynaklarından biri olmuştur.¹⁸

İslam hekimleri tarafından Calinus adıyla anılan Galen (ö. 199), üç ruh (pneuma¹⁹) diye isimlendirdiği karaciğer, kalp ve beyin odaklı oluşturduğu hipotez ile hastalıkları açıklamıştır. Buna göre vücut; kalpteki hayati ruh, beyindeki hayvani ruh, karaciğerdeki doğal ruh ve dört hılt (kan, balgam, safra, sevda) ile yönetiliyordu. Bu görüşler temelinde anatomik incelemelerde bulunmuştur. Ancak anatomik teşhisleri daha çok hayvan kavrularına dayandığı için bazı yanlış tespitleri yüzyıllarca sorgulanmadan kabul edilmiştir.²⁰ Bununla birlikte diseksiyon denilen bu kadavra inceleme yöntemi, Galen'in yeni keşifler bulmasına da imkân vermiştir. Örneğin damarların hava ile değil kanla dolu olduğunu tespit etmiş, konuşmayı yöneten organın da beyin olduğunu kanıtlamıştır. Onun, tıbbın kilometre taşı olan anatomiyi hayvanlar üzerinde yapılmış da olsa dikkate alınması gereken bir alan olarak göstermesi, dönemine göre oldukça önemli bir gelişmedir.²¹

Galen'e göre hastalıkların ortaya çıkışında dört sıvının yanı sıra yaratılış, cinsiyet, yaş, iklim, nabız ve psikoloji de etkili rol oynadığı için teşhiste bunlar da dikkate

---

¹⁷ *Hippokrates Külliyyatı*, 285-287.

¹⁸ Esin Kahya, "Hipokrat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18 (1998): 119-121.

¹⁹ Antik Yunan ve Roma tıbbındaki pneuma (nefes, ruh), hıltlar (sıvı, humor) teorisi ile en önemli kavramlardan biri kabul edilmektedir. Buna göre hıltların vücuttaki oranları mizaç ve sağlığı belirlemede, pneuma ise bilinç ve duyuların temelini teşkil etmektedir. Eski tıpta anatomi ve fizyoloji alanındaki eksiklik bu iki kavramla tamamlanmaya çalışılmıştır. Ralph Jackson, *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, Çeviren: Şenol Mumcu, (İstanbul: Homer Kitabevi, 1999), 15.

²⁰ Bayat, *Tıp Tarihi*, 138-140.

²¹ Jackson, *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, 57.

alınmalıdır. Bu etkenlerden insanın dört karakter şekli ortaya çıkmaktadır. Bu karakterler demevi (sıcakkanlı), balgami (soğukkanlı), safravi (asabi) ve sevdavi (melankolik) mizaçlardır. Galen ayrıca karşıtlar teorisine (sıcak, soğuk, kuru, nemli) göre tedavi uygulamış, hastalığın nedeni soğuk ise sıcak karakterli ilaçlar verilmesi gerektiğini savunmuştur.²²

Müslüman tabipler miladi dokuzuncu yüzyıldan itibaren Galen'in *el-Edvîyetü'l-Müfred*e başta olmak üzere yirmiden fazla eserini Grekçeden Arapça ve Süryaniceye çevirerek tıp tarihine katkı sağlamışlar, bununla birlikte onun ileri sürdüğü düşünce ve bilgileri doğrudan kabul etmeyerek, yeri geldiğinde eleştirip reddetmişlerdir.²³

Galen'in Mizaç Teorisi ve Hippokrates'in Humoral Patoloji Teorisi İslam ve Batı dünyasında yüzyıllarca kullanılmış, 18. yüzyıl ve sonrasında Avrupa'da meydana gelen bilimsel gelişmelerle birlikte eski tıbbın teorik temelleri sarsılmaya başlamıştır. Bu dönemlerde her türlü doğa olayının neden-sonuç ilişkisinde gerçekleştiği ve kâinatın belirli yasalarla idare edildiği anlaşılmış; mikrobiyoloji, patoloji, anatomi gibi birçok sahada ortaya çıkan deneysel ve gözlemsel bulgularla hastalıkların humoral (sıvısal) dengesizlikten kaynaklanmayıp hücrelerin bozulmasıyla meydana geldiği kanıtlanmıştır (Rudolf Virchow, *Die Cellularpathologie (Hücresel Patoloji)*, Berlin, 1858). Böylece binyıllarca kabul edile gelen Hilt ve Mizaçlar Teorileri geçerliliğini kaybetmiş, tıpta yeni bir dönem başlamıştır.²⁴

---

²² Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, C. I, 231-234; Seda Karagöz Arıhan, "Antik Dönemde Tıp ve Bitkisel Tedavi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 137; Galenos, *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, Çeviri: Nur Nirven, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), 159-160. Galen dört hilt konusunu açıklarken, soğuk hastalıkların balgamdan, sıcak hastalıkların ise safradan kaynaklandığını ve bunun tüm durumları kapsadığını söylemiştir. Jackson, *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, 59.

²³ Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, (İstanbul: Akdem Yayınları, 2016), 62-63.

²⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, 180-184.

1.1.1.2. Tıbb-ı Nebevi

İslamiyet'in emanet ve kutsal saydığı can ve sağlığın korunması hususunda Hz. Peygamber'in tavsiyeleri, uygulamaları ve onayladığı tedavi şekillerine Tıbb-ı Nebevi denilmektedir. Osman Yılmaz'a göre Hz. Peygamber'in tıbbı dair tavsiyeleri hem ilahi vahye hem de onun yaşadığı dönemdeki Hint, Pers, Yunan ve Arap milletlerinin tıbbi birikimine dayanmaktadır.²⁵ Erdoğan Köycü ise Uluslararası Tıbb-ı Nebevi Kongresi sunumunda Tıbb-ı Nebevinin boyutları hakkında bilgi vermektedir. Buna göre hadislerde hastalıkların tedavisi için çaba harcanması, tedavide kullanılacak maddelerin helal olması, bazı durumlarda bu maddelere verilen ruhsatlar, hastanın psikolojik durumunun gözetilmesi, dua edilmesi ve alınması gereken bazı tedbirler tavsiye edilmiş, bunlar tarih boyunca Müslümanlara maddi ve manevi motivasyon sağlamıştır.²⁶

İlyas Uçar ise çalışmasında Hz. Peygamberin, kendi döneminde karşılaştığı veya kendisine başvurulmuş hastalıklarla ilgili bazı tavsiyelerini ele almaktadır. Bu tedavi yöntemleri bitkisel ilaç, dağlama, karantina, perhiz, hacamat, suyla tedavi, protez, rukye ve psikoterapidir.²⁷ Bitkisel tedavide bir örnek vermek gerekirse Hz. Peygamber Esmâ binti Ümeys'e müşil olarak ne kullandığını sormuş, o da sütleğen kullandığını belirtmiştir. Bunun üzerine Resulullah (sav), sütleğenin sıcak ve tutucu özelliğini vurgulamış, daha sonra Esmâ'nın sinameki cevabını vermesi üzerine de bu bitkiyi överek kullanımını tavsiye etmiştir.²⁸ Bir başka hadiste Peygamberimizin karpuzu taze hurma ile yediği ve "Bunun sıcaklığı onun soğukluğunu giderir"

²⁵ Orhan Yılmaz, "Tıbb-ı Nebevi ve Bu Konudaki Bazı Hadislerin Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 6, 6 (2017/2): 108-109; Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, 85.

²⁶ Erdoğan Köycü, "Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması ve Tıbb-ı Nebevî'de Karantina Uygulamaları", *Uluslararası Tıbb-ı Nebevî Kongresi, 24-25 Haziran 2014 Ankara Bildiriler* (2016): 322.

²⁷ İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Y. 4, S. 8 (2017): 208-212.

²⁸ İmam İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tıbbu'n-Nebevi*, Tercüme: Abdülvehhab Öztürk, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2019), 73.

buyurarak hurmanın ısıtıcı özelliğinin karpuzun soğutucu özelliğini dengelediğini belirtmiştir.²⁹ Hz. Peygamberin sözlerine dayanarak bitkilerin kendine has özellikleri olduğu, tedavi sürecinde hem bu özelliklerin hem de hastalığın türlerinin dikkate alınması gerektiği söylenebilir.

1.1.2. Türk-İslam Tıbbı

Miladi 7. yüzyıldan itibaren ilmî temellerinin atıldığı İslam tıbbı, İslam tarihindeki gelişmelerle doğru orantılı olarak gelişmiş ve 11. yüzyılda zirveye ulaşmış, hatta Avrupa tıbbını birçok yönden etkilemiştir. Hz. Ömer döneminde fetihlerin artmasıyla birlikte Mısır ve Yunan gibi yeni kültürlerin tıbbi birikimiyle karşılaşmış, Abbasiler devrinde Halife Mansur (ö. 775) tarafından Bağdat'ta oluşturulan Beytülhikme ile de farklı kültürlerdeki bilimsel eserlerin sistematik tercüme faaliyetleri gerçekleştirilmeye başlamıştır. Bu süreçte Hippokrates ve Galen başta olmak üzere birçok Yunan ve Hint hekimlerin eserleri Arapçaya kazandırılmış, bu kitaplardaki bilgi mirası Müslüman hekimler tarafından tecrübe edilerek geliştirilmiş ve yeni bilgilerle zenginleştirilerek özgün eserler ortaya konulmuştur.³⁰

9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar geçen zaman dilimi, İslam tıbbının zirvede olduğu, tıbbın çeşitli alanlarında eserlerin verildiği, tedavilere ilişkin teorinin yanı sıra pratiğin de uygulandığı bir dönemdir. Bu dönemde el-Kindî, Ebu Bekir er-Râzî, Ali bin Abbas, İbn Sînâ, el-Birûnî, ez-Zehravî, İbn Cezle, İbnü'l-Baytar, İbnü'n-Nefîs gibi âlimler kendi alanlarında seçkin eserler vermişler, bu eserler Avrupa dillerine çevrilerek yüzyıllarca batı tıp okullarında okutulmuştur.³¹

Bu birikim İslam dünyasını uzunca bir süre tıp alanında lider yapmış, Haçlı ve Moğol saldırılarına askeri gücüyle karşı koyarak İslam coğrafyasını korumaya çalışan Selçuklu ve Osmanlı Türklerinin gayretleriyle mevcut tıp seviyesi, modern

---

²⁹ İmam İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tıbbu'n-Nebevi*, 277.

³⁰ Ahmet Ağırakça, "Osmanlı Tıbbının Kaynakları", *Osmanlılarda Sağlık*, C. 1, Editör: Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz, (İstanbul: Biofarma, 2006), 134; Bayat, *Tıp Tarihi*, 204-205.

³¹ Ağırakça, "Osmanlı Tıbbının Kaynakları", 136-151.

tıbbın ortaya çıkmaya başladığı 17. ve 18. yüzyıla kadar ayakta durmayı başarmıştır.³²

İslam medeniyetinin mirasını Türklerin kadim kültürüyle sentezleyerek devamlılığını sağlayan Osmanlılarda ise Mısır, Suriye, Türkistan ve İran'dan gelen hekimlerin birikimleriyle tıp kültürü geliştirilmiş, teorik ve pratik temeller İslam tıbbından aynen alınarak tıbbi problemlere çözüm aranmıştır.³³ Bu amaçla Osmanlı hekimlerinin eski eserleri tercümesi, bu eserlere şerh ve haşiyeler yazılması, ayrıca kendi tecrübe ve görüşlerini içeren yeni eserlerin kaleme alınması gibi farklı telif usulleri geliştirildiği görülmektedir.

İslam tıbbındaki klasik eserler incelendiğinde tıpla ilgili benzer bir tasnif şeklinin ortaya çıktığı görülmektedir. Ebu Bekir er-Râzî'nin, İbn Sînâ'nın, İbnü'n-Nefis'in ve sonraki tabiplerin (örn. Tabib İbn Şerif, Emir Çelebi) kabul ettiği bu planda tıp teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayrılmış, teorik kısımda tıbbın felsefi temelleri, dört unsur, mizaç, dört hılt, kuvvetler, hastalık ve sağlığın kaideleri, teşhis ve belirtiler ele alınmıştır. Pratik kısımda ise ilaçlar ve hastalıklar işlenmiştir. Örnek olması açısından teorik ve pratik tıba ilişkin örnek bir şema tez sonunda paylaşılmıştır (EK-1).

1.2. Amaç

Giriş bölümünde açıklandığı üzere temellerini Antik Yunan ve Roma tıbbı ve Tıbb-ı Nebevi'den alan İslam tıbbı, Müslüman Türkler vasıtasıyla modern tıbbın doğuşuna kadar kendi felsefi kuralları (Humoral Patoloji Teorisi ve Mizaç Teorisi) içerisinde etkinliğini korumuştur. Bu bağlamda hastalıkların teşhisinde, belirlenen mizaca göre ilaçların hazırlanmasında ve hastanın tedavi edilmesinde mizaç ana faktör olmuş, dört hılt ise bu mizaç sisteminin uygulanmasında yardımcı rolü üstlenmiştir.

Bu çalışmanın amacı; kadim tıbbın temelini oluşturan Mizaç Teorisi'ni, bu teoriyi oluşturan faktörleri, etki sahalarını ve mizaç çeşitlerini incelemek, bu sistemle

---

³² Ağırakça, "Osmanlı Tıbbının Kaynakları", 134.

³³ Bayat, *Tıp Tarihi*, 295-296.

gerçekleştirilen tedavilerle ilgili örnekler sunmak, böylece eski tıptaki tedavi metotlarının varlığını ve işlevselliğini incelemektir.

1.3. Çalışmanın Önemi ve Özgün Değeri

Geleneksel İslam tıp anlayışında mizaç konusunu sağlık ve tedavi açılarından incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın, modern tıp öncesi İslam tıbbında hastalık ve tedaviye nasıl bakıldığı, hangi çözüm önerilerinin getirildiği konusunda daha net bir çerçeve çizilmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir.

1.4. Literatür Taraması

Bu tez çalışmasında iki kaynak grubu bulunmaktadır. Birincisi, 11. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında yazılmış olan İslam tıbbına ait kaynak eserler, ikincisi ise konuyla ilgili yakın dönemde yapılmış olan araştırma ve inceleme eserleridir. Bu zamana kadar Türkçe literatürde mizaçlar ile ilgili müstakil birkaç makale çalışmasının haricinde ayrıntılı incelemenin yapılmamasından dolayı başvurulacak eserler genellikle birincil kaynaklardan oluşacaktır.

Tezle ilgili en önemli başvuru kaynaklarından birisi, İbn Sînâ'nın (ö.1037) *El-Kânûn Fi't-Tıbb* isimli eseri oldu. Bilim tarihçisi Prof. Dr. Esin Kâhya'nın 2017'de Türkçeye çevirip Atatürk Kültür Merkezi Yayınları'nın bastığı bu eser, antik Yunan, Hint, Arap ve Pers tıp geleneklerinin yanı sıra İbn Sînâ'nın kendi tecrübelerine dayanmaktadır. İbn Sina'nın eseri 18. yüzyılda Mustafa Tokadî Efendi tarafından Türkçeye şerhi yapılarak tercüme edilmiştir. 2018 yılında ise Türk Dili ve Edebiyatı profesörü Mustafa Koç ve Arap Dili ve Belagati profesörü Eyyüp Tanrıverdi tarafından bu eser günümüz Türkçesine kazandırılmış ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığınca yayımlanmıştır. Başta Avrupa olmak üzere İslam topraklarında asırlar boyunca otoritesini koruyan bu eserde İbn Sina mizaçlar ve hıtlar konusunu ayrıntılı olarak incelemiş, bu teorileri daha sistematik hale getirerek eski tıptaki tedavi sisteminin ana çerçevesini net bir şekilde çizmiştir.

İbn Sînâ'dan yaklaşık yüz yıl önce yaşayan ve İslam dünyasının en büyük hekim ve filozofları arasına giren Ebû Bekir er-Râzî (ö. 925); Hippokrates, Galen ve İbn Sînâ ile birlikte bugünkü tıbbın kurucularından biri sayılmaktadır. Klinik dersi veren ilk

İslam hekimi olan er-Râzî, kimya ilmini tıpta kullanmış, birçok hastalığı teşhis ederek yeni tedavi metotlarını ilim alemine kazandırmıştır. En büyük tıp çalışması *el-Hâvî*; son kısımları kendisinin ömrü yetmediği için öğrencileri tarafından derlenmiş ansiklopedik hacimde bir eserdir. Kitabın büyük bir kısmı olarak hastalıklarla ilgili tedavi yöntemlerini içermekte, ayrıca basit ilaçlar hakkında bilgiler de vermektedir. Bu tez çalışmasında ağırlıklı olarak, er-Râzî'nin diğer bir tıp çalışması olan ve tıbbın teorik ve pratiğine ilişkin tüm konuları kapsayan *et-Tıbbü'l-Mansûrî (el-Mansûrî fi't-Tıbb)* eserinden faydalanılmıştır. Bu eserin son tenkitli Arapça neşri 1987 yılında Kuveyt'te yayımlanmıştır.

Klasik İslam tıbbının ünlü botanikçilerinden İbnü'l-Baytar'ın Avrupa'da yüzyıllarca okutulan, bitkilerin özellikleri ve tesirlerine dair yazdığı eseri *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye* bir başka ana kaynak olarak alınmıştır. Bu eser Orta Çağ'ın en büyük bitki ve ilaç kitabı kabul edilmiş ve yüzyıllarca Doğu ve Batı okullarında okutulmuştur. Eser içeriğinde ilaç olarak kullanılan bitkiler, hayvanlar ve madenler alfabetik sıraya göre verilmiş, bu drogların özelliklerinin yanı sıra hangi hastalıklara da iyi geldiği zikredilmiştir. Bu kitabın Ayasofya Ktp. (Süleymaniye Ktp.) No. 3745'te kayıtlı Osmanlı Türkçesine çevrilmiş yazması çalışma boyunca başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır.

Kaynak olarak faydalanılan bir başka eser, küçük kan dolaşımını bulan Müslüman deneyselci hekim İbnü'n-Nefis'in (Alâuddîn Ali el-Kareşî, ö.1288), İbn Sina'nın *el-Kânûn* kitabına özet olarak yazdığı *el-Mûcez fi't-Tıbb* isimli eseridir. Bu eser sonraki hekimlerin başvurduğu önemli bir kaynak ve eğitim kitabı olarak kabul görmüştür (EK-2). Arapça olarak yazılan *el-Mûcez*'in Osmanlı döneminde birçok Türkçe çevirisi yapılmıştır. Onlardan biri de 15. yüzyılda Kanuni'nin vezirlerinden Süleyman Paşa için Ahi Çelebi tarafından hazırlanan *Tercemetü'l-Mûcez fi't-Tıbb*'dir. Tıbbın teorik ve pratik temelleri, ilaçlar, gıdalar ve hastalıkların incelendiği eser 2016 yılında Şaban Doğan danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

14-15. yüzyıllar arasında yaşamış, Anadolu'nun İbn Sînâ'sı olarak bilinen Celâlüddin Hızır Hacı Paşa'nın, ilk Türkçe tıp kitaplarından *Müntahab-ı Şifa* isimli eseri de başvuru kaynaklarından. Hacı Paşa bu eseri, *Şifâü'l-Eskâm* isimli Arapça eserinden özetleyerek Türkçeye aktarmıştır. Teorik tıp, gıdalar, hastalıkların teşhis ve

tedavilerinin anlatıldığı eser, Zafer Önler tarafından hazırlanarak neşredilmiştir. Bununla birlikte Hacı Paşa'nın bir başka eseri olan ve *Müntahab-ı Şifa*'nın özeti mahiyetindeki *Teshil fi't-Tıbb*'ın yazma nüshasından da tezde kaynak olarak faydalanılmıştır.

Bir diğer kaynak, Osmanlı döneminin ilk tıp eserlerinden olan ve Abdülvehhâb bin Yûsuf'un yazdığı *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıb*'dır. Ünlü hekimlerin Arapça ve Farsça teliflerinden seçki olarak hazırlanan eser Sultan I. Mehmed'e ithaf edilmiştir. Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde tıp ilmine ihtiyaç, bu şekilde derleme olarak yazılan eserlerle giderilmeye çalışılmıştır. Kitapta sırasıyla tıbbın teorik temelleri, anatomi, hıfzıssıhha, teşhis, hastalıklar ve tedavileri anlatılmaktadır. Eserin çeviri ve sadeleştirilmesi Ali Haydar Bayat tarafından ilim dünyasına kazandırılmıştır.

15. yüzyıl Anadolu tıpçısı İbn Şerîf'in eseri olan *Yâdigâr* da faydalanılan ana kaynaklar arasındadır. Döneminin önemli tıp kitaplarından biri olarak kabul edilen eser, dilinin sadeliği ve bilgileri sistematik başlıklar içinde sunmasıyla bilinir. Bundan dolayı Osmanlı medreselerinde tıp kitabı olarak okutulmuştur. *Yâdigâr* kitabı Orhan Sakin'in başta olduğu bir heyet tarafından günümüz alfabesine çevrilmiş ve sadeleştirilmiştir.

17. yüzyıl padişahı IV. Murad'ın başhekimisi olan Emir Çelebi'nin *Enmûzecü't-Tıbb* eseri çağının tıbbi anlayışını, hastalıkları ve tedavi metotlarını ortaya koyması bakımından referans kabul edilebilecek bir kaynaktır. Klasik Osmanlı tıbbının son eserlerinden olan bu eser hacmiyle, eser planıyla ve deontolojik tavsiyeleriyle ön plana çıkmaktadır. Özellikle o dönemde uygulanması bir yana bahsedilmesi bile mahzurlu olan, insan cesetleri üzerinde inceleme yapılması konusundaki tavsiyeleri önemlidir. Bu eser için Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, No. 1/342'deki yazma esas alınmıştır.

Eserlerinde Batı tıbbını Osmanlı'ya tanıtan ilk tabiplerden olan 17. yüzyıl hekimi Salih bin Nasrullah'ın yazdığı *Gâyetü'l-Beyân fi Tedbiri Bedeni'l-İnsan*'da ilaç formülleri ve hastalıklar anlatılmakta, yeni yeni tanınmaya başlayan frengi gibi bazı hastalıklar da işlenmiştir. Eser 2000 yılında Zekiye Gül Elbir tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

Bu eserlerden başka İslam tıbbına ait önemli diğer kaynaklardan da yararlanılmış, bunlar kaynakça bölümünde belirtilmiştir.

Günümüzde mizaç kavramı ile ilgili az da olsa birkaç çalışma mevcuttur. Bunlardan biri İbrahim Aksu'nun 2012 yılında hazırladığı *İbn Sînâ Felsefesinde Mizâc Kavramı ve Nefs ile Olan İlişkisi* isimli yüksek lisans tezidir. Bu tezde İbn Sînâ'nın mizaç kavramına felsefi ve ahlaki bakışı incelenmiş, ancak mizacın insan sağlığını ve hastalıkların tedavisine yönelik pratik kısmı ele alınmamıştır.

Konuyla ilgili bir diğer güncel çalışma, İlmî Etüdler Derneği'nin İslam Ahlak Düşüncesi Projesi kapsamında hazırlanmış olan ve editörlüklerini M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki'nin yaptığı "İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri" isimli çalışmadır. 2016 yılında Nobel Yayınları tarafından basılan bu eserde 8 makale yer almakta, bu makalelerde mizacın felsefi, ahlaki ve psikolojik yönleri başta Galen olmak üzere Câhiz, Ebu Bekir er-Râzî, Fârâbî, İbn Sînâ ve Fahreddin er-Râzî gibi İslam düşünürlerinin perspektiflerinden incelenmektedir. Bu çalışmalarda da mizacın insan sağlığına, teşhis ve tedavi süreçlerine yönelik tarafları doğrudan ele alınmamıştır.

Mizaç ile ilgili başka bir makale ise Dr. Önder Bilgin'in hazırladığı "İbn Sînâ'nın Mizaç Teorisi Sadece Fizyolojik Bir Sorun mudur?" adlı çalışmadır. Bilgin burada mizaç ve huy kavramlarını psikolojik ve felsefi zeminde açıklamış, ardından İbn Sînâ'nın mizaç tanımı, çeşitleri, alametleri, mizacı etkileyen faktörler, ilaçların mizacı, hastalıkların mizacı, mizaca göre hastalık belirtileri ve tedavisine ilişkin düşüncelerini el-Kânûn kitabından doğrudan sadeleştirerek alıntılarını yapmıştır.

Tüm bu çalışmalar değerli olmakla birlikte mizacın maddi yapısı ve hastalık tedavileri ile mizaç ilişkilendirmesini doğrudan ele alan çalışmalar değildir. Sonuç olarak ağırlıklı olarak mizacın tıbbi boyutu ve tedavilerdeki etkinliği araştırılmamış bir alan olarak durmaktadır. Bu yüzden tez çalışması bu yöne kanalize edilmiş, mizacın tıbbi yönünün ve tedavilerdeki etkinliğinin araştırılması çalışmanın amacı haline getirilmiştir.

Tez çalışması yapılandırılırken yardımcı kaynak olarak kullanılan belli başlı eserler şunlardır: Hippokrates Külliyyatı, Galen'e ait Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi adlı eseri, Ali Haydar Bayat'ın Tıp Tarihi, Ahmet Ağırakça'nın İslam Tıp Tarihi, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tıbbu'n-Nebevî, Osmanlı tıbbıyla ilgili makalelerin yer aldığı Osmanlılarda Sağlık.

Çalışma süreci devam ederken mizaç ve hıltların tıbbi tanımlarına ve özelliklerine ilişkin bilgilerin kısıtlı olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle metin inşa edilirken yer yer aynı kaynaklara referans yapılmak zorunda kalınmıştır. Bu kaynaklar Hippokrates Külliyyatı, Galen'in eseri, İbn Sînâ'nın el-Kânûn'u ve Emir Çelebi'nin Enmûzecü't-Tıbb'ı'dır.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış, doküman araştırması yapılarak konunun kaynaklara göre bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi amaçlanmıştır. Bu araştırma incelenen konunun uzun bir zaman dilimindeki değişim ve gelişimini ele aldığı için zamansal olarak boylamsal araştırma grubuna girmektedir. Araştırmada konuyla alakalı birincil kaynaklar olan tıbbi yazma eserlerden, ayrıca bu mevzuda yazılmış araştırma-inceleme eserlerinden faydalanılacaktır. Çalışmada tarihsel süreç içerisinde konu ile ilgili tecrübelerin ve bu konu hakkındaki farklı bakış açılarının ortaya konulması hedeflenmiştir.

2.2. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmada, yaklaşık 2.500 yıl boyunca Doğu-Batı coğrafyasını etkileyen kadim tıbbın dayandığı Mizaç Teorisi, genelde İslam tıbbı, özelde ise Osmanlı tıbbı içerisinde üretilen eserler çerçevesinde ele alınacaktır. Mizaç konusu uzun bir zaman dilimi ve medeniyet birikimini kapsadığından, araştırmanın daha net bir biçimde ortaya konulması adına; eski tıbbın felsefi ve pratik temellerinin olduğu Antik Yunan-Roma medeniyetinin iki büyük temsilcisi Hippokrates ve Galen; İslam tıbbının önde gelen ilim adamlarından İbn Sina, Ebû Bekir er-Râzî, İbnü'l-Baytar ve İbnü'n-Nefîs; Osmanlı tıbbından ise Celâlüddin Hızır Hacı Paşa, Abdülvehhâb bin Yûsuf, İbn Şerîf, Emir Çelebi ve Salih bin Nasrullah'ın tıpla ilgili eserleri bu çalışmanın genel sınırlılıklarını teşkil etmiştir.

2.3. Araştırmanın İçeriği

Bu tez, İslam tıbbında Mizaç Teorisi'nin hangi temellere dayandığına, algılanış biçimine, bu algıya paralel olarak tıp alanındaki uygulama metotlarının nasıl olduğuna cevap arayacaktır. Çalışma üç bölümden oluşmakta olup birinci bölümdeki problem başlığında tıbbın tanımı, İslam tıbbının kaynakları ve Türk-İslam tıbbından

özetle bahsedilmiş, ardından çalışmanın amacı, özgün değeri ve literatür çalışmaları vurgulanmıştır. İkinci bölümde ise araştırmanın yönteminden bahsedilmiştir.

Eserin tez olan asıl kısmı üçüncü bölüm olan bulgular başlığıdır. Burada İslam tıbbında mizaç ve tedavi konusu işlenmiş, ilk başta mizacın tanımı ve onu oluşturan faktörler incelenmiştir. Bu faktörlerden hıtlar konusu, eski tıp anlayışının temellerinden olması nedeniyle ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ardından mizacın etki alanı, mizacın çeşitleri, mizaç tespiti konusu irdelenmiş, sonraki başlıkta ise mizaca göre hastalıkların tedavisinde örnek uygulama şekillerine yer verilmiştir. Dördüncü bölüm olan sonuç kısmında ise araştırma ve verilerle ilgili görüşler ortaya konulmuştur.

Araştırmada izah edilen varsayım, 18. yüzyıla kadar İslam tıbbındaki mizaç anlayışının eski Yunan tıbbıyla aynı çizgide devam ederek zenginleştiği, birçok hastalığa bu anlayış çerçevesinde özgün tedaviler geliştirildiği, günümüzde bu tedavi yöntemi modern tıp tarafından eleştirilse de mizaçla tedavi sistemin yüzyıllarca kullanılan ve tedavi eden bir sistem olduğudur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM TIBBİNDE MİZAÇ VE TEDAVİ

3.1. Mizacın Tanımı

Arapça karıştırmak anlamına gelen “m-z-c” harflerinden türeyen mizaç, kelime anlamı olarak tabiat, özellik, karışım anlamlarına gelmektedir. Terimsel olarak ise insan vücudunda bulunan kan, balgam, safra ve sevdadan meydana gelen dört hılttan birinin diğerlerine baskın gelmesiyle ortaya çıkan maddi yapı olarak bilinir.³⁴ Yunancada “krasis”, Latince “temperamentum” olarak bilinen mizacın İbn Sina tıbbında tıbbi ve psikolojik olmak üzere iki ayrı tanımı yapılmıştır. Tıbbi tanım, insana ait dört unsur ve dört nitelikten meydana gelen maddi yapıyı açıklar. Psikolojik tanım ise dört unsur ve dört niteliğin insanda farklı şekillerde birleşerek oluşturdukları karakter yapısını ifade eder.³⁵ Bu tanım, Galen’den başlayarak Orta Çağ İslam dünyasını da etkilemiş, Müslüman ilim adamları arasında daha geniş bir biçimde ele alınmıştır.³⁶

3.2. Mizaçla İlgili Temel Kavramlar

Eski tıp eserlerinde mizacın temelinde iki etkenden söz edilmektedir. Birincisi evrenin kaynağını oluşturan ve tüm varlıkların kendisinden çıktığına inanılan dört unsur (ateş, hava, su, toprak), ikincisi ise bu dört unsurun ortaya çıkardığı dört niteliktir (kan, balgam, safra, sevda). Bu dört unsur ve dört nitelik insan vücudunda

---

³⁴ Mustafa Aherî, *Aherî-i Kebîr*, (İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, 1309), 969; Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 2, (İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi, 1305), 496.

³⁵ İbrahim Aksu, “İbn Sînâ Felsefesinde Mizaç-Ahlâk İlişkisi”, *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki, (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 129.

³⁶ Yunus Cengiz, “Câhiz’in Mizaç Düşüncesi: Yeni Bir Ahlâk Edinmenin İmkânı Üzerine”, *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki, (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 51.

dört hılt denilen karışımı ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte dört hıltın dengesel yapısı insanın mizacını da etkilemektedir.³⁷

3.2.1. Unsurlar

Antik medeniyetlerde hayatın kaynağı hakkında pek çok tartışmalar yapılmış, Antik Yunan felsefesinde evrenin ateş, hava, su, toprak olmak üzere dört unsurdan oluştuğu ileri sürülmüştür. Bu unsurlar İslam tıbbında aynen kabul görmüş ve anasır-ı erbaa olarak nitelendirilmiştir. Antik Yunan'da Thales'le başlayan ilk madde tartışmaları uzun yıllar devam etmiş, sonunda dört unsur kuramı kabul edilerek 18. yüzyıl sonuna kadar Aristo felsefesinin etkisi altındaki Batı dünyasında varlığını sürdürmüştür.

Batı Anadolu'da yaşayan ve felsefenin öncüsü kabul edilen Thales (MÖ 625-546), evrenin ilk maddesinin (töz, cevher) su olduğunu savunmuştur. Thales'i kendisinden önceki düşünürlerden ayıran özellik, varlığın nedeni olarak ilk kez maddeci ve laik cevaplar aramaya çalışmasıdır. Thales'e göre her şeyin hayat kaynağı sudur ve onunla hayatını devam ettirir. Zira her varlığın özü nemli bir yapıya sahiptir. Sıcaklık da temelini sudan almaktadır.³⁸

Thales gibi Miletli olan Anaksimenes (MÖ 585-528) de varlığın cevheri olarak havayı işaret eder. Ona göre hava bütün varlıkların kaynağı olarak her tarafta şeffaf bir biçimde bulunur. Yeryüzündeki diğer varlıklar hep havanın farklı derecelerde yoğunlaşma ve seyrekleşmesinden meydana gelmektedir. Anaksimenes'i havanın cevher olduğu düşüncesine asıl götüren neden, hava ile ruh arasındaki ilişkidir. Zira insanlar soluk aldıkları müddetçe canlıdırlar, nefesleri kesildiğinde ölü olurlar. O

---

³⁷ Harun Kuşlu ve Metin Aydın, "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri", *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki, (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 12.

³⁸ Tahsin Temel Kılıçarslan, "İlk Felsefi Önermenin Onurunu Taşıyan Bir Bilge: Thales", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 66-69.

halde canlılığı sağlayan şey havadır. Ayrıca dünyada en kuşatıcı, en hareketli varlık havadır.³⁹

Toprağı hayatın temel unsurlarından gören filozof, İzmirli Ksenophanes'tur (MÖ 570-478?). Ancak bu filozof, diğerlerinin iddia ettiği gibi toprağı canlılığın ve hayatın ezeli ve ebedi kaynağı olarak kabul etmemiş, bunun aksine toprağın sadece dünya ve üzerindeki oluşumdaki bir ham madde olabileceğini dile getirmiştir. Ksenophanes'e göre varlığın asıl nedeni, ezeli ve ebedi, insanüstü ve sonsuz kudrete sahip olan bir tanrıdır. Toprak unsurunu su, hava ve ateş gibi hayatın tözü olarak nitelendiren filozof Empedokles olmuştur.⁴⁰

Herakleitos (MÖ 540?-480), Efes'te yaşayan bir diğer Yunanlı düşünürdür. Ona göre hayatın ana maddesi hava veya su değil ateştir. Her şey ateşten var olmuştur, sonunda yine ateş olacaktır. Çünkü evrende en hareketli, canlı ve güçlü madde ateştir. Ateşin yanma sürecinde niteliği değişmediği gibi niceliği de değişmez. İnsan ruhu da aslında ateşten meydana gelmiştir.⁴¹

İşte dört unsur teorisi, bu düşüncelerden hareketle Empedokles (MÖ 490?-430?) tarafından sentez haline getirilmiş, varlık âlemindeki her şeyin (makro kozmos), aynı zamanda da insanoğlunun (mikro kozmos) temelini oluşturmuştur. Ölüm ve hayat, bu unsurların birleşmesinden veya ayrılmasından meydana gelmiştir. Empedokles bu maddeleri evrenin asıl sebebi kabul etmekle, onları tapınılması gereken bir tanrı değil, varlığın ortaya çıkmasındaki ezeli ve ölümsüz unsurlar olarak görmüştür.⁴²

Tüm evrenin dört unsurdan meydana geldiğini savunan bu teori İslam medeniyetinde hem filozof hem de hekim olarak önemli bir yeri bulunan Ebu Bekir er-Râzî tarafından da kabul görmüştür. Er-Râzî, Allah'ın tüm mahlukatı sıcak ve kuru olan

---

³⁹ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, C. 1, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 115-126; Kılıçarslan, "İlk Felsefi Önermenin Onurunu Taşıyan Bir Bilge: Thales", 16.

⁴⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, C. 1, 165-175.

⁴¹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, C. 1, 179-189, 201.

⁴² Ufuk Özen Baykent, "Sokrates Öncesi Felsefede Arkhe Sorunu", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, C. 5, S. 5, (2018): 139; Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, C. 1, 267-269.

ateş, sıcak ve nemli olan hava, soğuk ve nemli olan su, soğuk ve kuru olan topraktan yaratıldığını belirtmiş, bu unsurların farklı oranlardaki birleşiminin insan, hayvan, bitki ve dünyayı oluşturduğunu söylemiştir. Aynı görüşü kabul eden İbn Sînâ ateş ve havanın hafif, su ve toprağın ise ağır özelliklerini vurgulamıştır.⁴³

3.2.2. Nitelikler

Antik Yunan felsefesinde her şeyin kökeni olan ateş, hava, su ve toprak; sıcak, soğuk, nemli ve kuru olmak üzere dört zıt kavramla⁴⁴ nitelendirilmiş ve ilişkilendirilmiştir. Bu zıtlar kavramını ilk ortaya atan kişi, Thales'in öğrencisi olan Antik Yunan filozofu Anaksimandros'tur (MÖ 610-547). Ona göre evreni oluşturan temel madde ezeli, ebedi ve her zaman diri olan apeiron'dur.⁴⁵ Apeirondan ilk önce sıcak ve soğuk olmak üzere iki ana zıtlık ortaya çıkmış, onlardan da yaş ve kuru nitelikler oluşmuştur. Esas nitelikler sıcak ve soğuk, ikincil nitelikleri ise yaş ve kurudur.⁴⁶ Anaksimandros dünyanın merkezinde toprak, etrafında onu kaplayan su, sonrasında güneşin buharlaştırmasıyla hava, ardından havayı saran bir ateş tabakası meydana geldiğini kabul etmiştir.⁴⁷ Bu dört nitelik, Yunan hekim ve filozof Krotonlu Alkmaion (ö. MÖ 450) tarafından insan vücuduna uyarlanmış, bedendeki sıcak-

---

⁴³ Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 29-30; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn (el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi)*, Hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, 1. Cilt, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 101-103.

⁴⁴ Sıcak, soğuk, nemli ve kuru kavramları ilk çıktığı dönemde isim ve sıfat arasında net bir ayırım olmadığı için nitelendirildikleri dört unsurdan ayrı düşünülmemiştir. Baykent, "Sokrates Öncesi Felsefede Arkhe Sorunu", 134.

⁴⁵ Bu kelime Arslan tarafından nicelik bakımından belirsiz, nitelik yönünden ise belirsiz olduğunu belirtilmektedir. Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, C. 1, 98.

⁴⁶ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, C. 1, 103-104.

⁴⁷ Anaksimandros sıcak, soğuk, yaş ve kuru niteliklerini eski Yunan filozoflarının da kabul ettiği gibi başka bir varlığa izafe edilen birer sıfat olarak değil, müstakil birer varlık olarak görmüştür. Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, C. 1, 104.

soğuk, kuru-nemli, tatlı-acı gibi zıtlıkların dengede olmasıyla sağlığın korunabileceği ileri sürülmüştür.⁴⁸

Empedokles bu nitelikleri dört unsurla sentezleyerek onların karakteristik özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Buna göre kâinat dört unsurdan oluşmuştur. Bu dört unsurda da iki ana ve iki tali nitelik mevcuttur. Su soğuk ve yaştır. Toprak soğuk ve kurudur. Hava yaş ve sıcaktır. Ateş kuru ve sıcaktır. Bu unsurların farklı oranlarda karışımıyla çeşitli kombinasyonlarda varlıklar meydana gelmiştir.⁴⁹

Sonraki dönemlerde Yunan tıpçısı Hippokrates hastalıkların temelinde yer alan hıtların aynı zamanda sıcak, soğuk, yaş ve kuru niteliklere sahip olduğunu kabul etmiştir.⁵⁰ Bununla birlikte bu niteliklerin insanın hem fiziki hem de psikolojik yapısında etkili olduğunu ortaya koyan ilk kişi Galen olmuştur.⁵¹

Öte yandan zıt niteliklerin maddesel varlıkların temeli olduğunu söyleyen düşünürler de bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebû Bekir er-Râzî'dir. Râzî, soğukluk ve yaşlığın birleşimi sonucunda cismani varlıklardan ilk suyun oluştuğunu belirtir. Suyun tabiatı ağır ve akıcıdır. Suyun zıddı olarak da sıcaklıkla kuruluğun birleşimi ateşi oluşturur. Ateşin karakteri ise hafiftir. Ateşin yükselmesi, suyun ağırlığı ve akıcılığı, zıtlık ve uzaklaşma fiillerini ortaya çıkarır ve bunların neticesinde hava meydana gelir. Sıcaklık ve yaşlıktan oluşan hava latiftir. Son unsur olan toprak ise birçok unsurun karışımından meydana gelmiştir. Toprağın tabiatı soğuk ve kurudur, cismi ağırdır.⁵²

3.2.3. Hıtlar

Eski tıp geleneğinde başta Hippokrates ve Galen olmak üzere el-Kindî, Ebu Bekir er-Râzî, İbn Sînâ, İbnü'n-Nefîs gibi düşünür hekimler tarafından; evreni oluşturan ana

---

⁴⁸ Jackson, *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, 10.

⁴⁹ Bayat, *Tıp Tarihi*, 122.

⁵⁰ *Hippokrates Külliyatı*, 76.

⁵¹ Galenos, *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı*, 76, 113-125.

⁵² Kübra Bilgin Tiryaki, "Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi", *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki, (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 63-64.

parçalar olan dört unsurdan (ateş, hava, su, toprak) esinlenilerek, bu unsurların vücuda dört temel sıvı (salgı) şeklinde yansıdığı, bunların da hayati özelliğe sahip olduğu kabul edilir.⁵³ Kelime anlamıyla “karışım (sıvı)” demek olan hılt kelimesi, tıbbi terim olarak insan vücudundaki kan, balgam (lenf), safra ve sevda (kara safra) sıvılarının her birini ifade etmek için kullanılmış; bu dört sıvının hepsine birden de hılt kelimesinin çoğul formuyla ahlât-ı erbaa (dört hılt) adı verilmiştir.⁵⁴

Hılt kavramından sistematik şekilde ilk defa bahseden Hippokrates'tir. Ancak bu dört sıvıya ilişkin teorilerin kökeninin Mısır olduğu, Mısır'la olan ticari ve kültürel etkileşim sonucunda bu felsefenin Yunan uygarlığına aktarıldığı kabul edilmiştir.⁵⁵

Patoloji yani hastalık biliminde dinî ve metafizik etkenlerin haricinde humoral (sıvısal) temelli ilk açıklamalar Mısır medeniyetinde ortaya çıkmaktadır. Buna göre insan vücudunda damarlar ve kanallar vardır. Bunlar içinde katı, sıvı ve gaz maddeler bulunmakta olup hava, besin, ter, idrar, kan, balgam ve gözyaşı gibi maddeleri ihtiva etmektedir. Yanlış beslenme sonucunda, bu maddeler içinde zararlı atıklar ortaya çıkmakta, bunlar da bedende kokuşma ve hastalıklara sebep olmaktadır. “Vehidu” olarak isimlendirilen bu atık maddeler kanda dolaşmaktadır. Bağırsaklarda çürüyen fazla besinler vücutta fazlalık meydana getirmekte, bunlardan çıkan gazlar da hastalıklara neden olmaktadır. Bu görüş, Antik Yunan'da ortaya çıkan “Humoral Patoloji” yani kandaki sıvıların dengesiz değişimlerinin hastalıklara yol açabileceği görüşü ile paralellik arz etmektedir.⁵⁶

Hippokrates, kendisinden önce sıklıkla savunulan ve evrenin bileşenlerini oluşturan hava, su, ateş ve toprak unsurlarının yanı sıra vücutta dört temel sıvı olduğunu kabul

---

⁵³ İbnü'n-Nefis, El-Mûcez fi't-Tıbb, WMS OV 218, <https://www.wdl.org/ar/item/17147/>, 2a-268a (Erişim Tarihi: 22.01.2022); Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 30-33; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 121-129; Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi*, 132-137.

⁵⁴ Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. I, 28-29.

⁵⁵ Mostafa Shehata, “The Father of Medicine A Historical Reconsideration”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi*, C. 12, S. 3 (2004): 175.

⁵⁶ Jackson, *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, 8; Bayat, *Tıp Tarihi*, 66; Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, C. I, 84-85.

etmiştir. Bunlar kan, lenf (balgam), sarı safra ve kara safradır. Hippokrates, her bir salgıyı mevsimlerle alakalı niteliklerle ilişkilendirerek açıklar ve sınırlarını çizer. Salgılarda sıcak, soğuk, kuru ve yaş niteliklerine dayalı bir denge vardır. Salgıların vücut içinde dengeli olmaları aynı zamanda niteliklerin de dengede olduğunu gösterir. Eğer bu denge bozulursa hastalıklar meydana gelir. Bu yüzden tedavide organların ve hastalığın nitelikleri ile ilacın niteliği çok önemlidir. Buna göre sıcak niteliği olan bir hastalık ancak soğuk niteliğe sahip bir ilaçla tedavi edilebilir.⁵⁷

Vücudun dengesi, dış dünyadaki besin, hava, su, coğrafya gibi unsurların belirli bir oran ve dengede iç dünyayla uyum içinde olması ile sağlanabilir.⁵⁸ Hippokrates tıbbında bu durum şu şekilde ifade edilir: “Beden doğanın ve mevsimlerin ritmini takip eder.” Yani insanlar tıpkı bitkiler ve hayvanlar gibi yaşadığı çevrenin ürünüdür. İnsanların yaşadığı bölgelerdeki iklim koşulları, coğrafi özellikler ve yenilip içilen gıdalar, sağlığı ve fiziksel özellikleri önemli ölçüde etkiler. Buna göre milletler, yaşadıkları bölgenin iklim koşullarına göre bir karakter ve mizaca sahiptir. Örneğin ılıman Asya’da yaşayan insanlar ılımlı ve pasif karakterlidir. Bunun nedeni aşırı sıcak ve soğuk farkının olmadığı bölgelerde yaşamalarıdır. Her hastalığın kendine has bir karakteri vardır. Hiçbir hastalıkta bir bilinmezlik ve çaresizlik yoktur. Zaten birçok hastalığın tedavisi birbirine benzer. Uygun zaman ve ilaçlarla her hastalık tedavi edilebilir.⁵⁹

Hippokrates dört sıvıyı hastalık ve sağlığın sebebi olduğunu kabul etmekle hıtları fiziksel bir bulgu ve neden olarak görmüştür. Humoral Patoloji Teorisi olarak bilinen bu uygulamalar günümüz tıbbında kabul görmemekte, hücre yapısının incelenmesiyle birlikte hastalığın ana kaynağının hücrelerde meydana gelen deformasyona bağlı olduğu kabul edilmektedir.⁶⁰

Bedenin her tarafında dolaşan ve hayat kaynağı olan kan, eski tıba göre dört sıvının birleşiminden oluşmuştur. Bu dört hılt (ahlât-ı erbaa), insanın beslenmesi sonucunda meydana gelen, besin sindirimini temelini teşkil eden birincil sıvı grubudur.

---

⁵⁷ *Hippokrates Külliyyatı*, 19, 21-28, 41.

⁵⁸ *Hippokrates Külliyyatı*, 25.

⁵⁹ *Hippokrates Külliyyatı*, 30, 170, 178, 287.

⁶⁰ Bayat, *Tıp Tarihi*, 182.

Yiyecek ve içecekler ağız yoluyla alındığında dört aşamalı sindirim başlamış olur. Ağız mide ile bağlantılı olduğundan ilk hazım ağızda besinin çiğnenmesiyle başlar. Ardından gıda mideye ulaşır. Arpa suyu veya koyu tarhana kıvamına gelinceye dek birinci hazım sürer. Buna keymûs (kimüs) adı verilir.⁶¹ Bu hazımın fazlası mideden bağırsak yoluyla dışarı atılır. İlk hazımda oluşan keymûs maddesinin özü masarika denilen karın iç zarındaki lenfatik damarlar vasıtasıyla parçalanarak karaciğere ulaşır. İkinci hazım tam da bu sırada başlar. Karaciğere geçen bu madde kana dönüşüncüye kadar pişer.⁶² Dört hılt bu aşamada oluşur. Kan içerisinde kuru ve sıcak olan madde ateş tabiatından dolayı köpük şeklinde yüzeye çıkar ve safra olur. Sıvı içinde ağır metal ve mineral maddeler dibe çöker, sevdaya (kara safra) dönüşür. Maddenin tam pişmemiş olan kısmı balgam olur. Tam pişmiş olan madde de kana dönüşür.⁶³

Karaciğerden çıkıp damarlarda dolaşan hıltlar organlardaki hücrelere taşınırken bir kez daha sindirilir. Damarlarda meydana gelen bu sindirime de üçüncü hazım denir. Dördüncü hazım ise hıltların azalardaki hücrelere kılcal damarlar vasıtasıyla geçerek oluşur. Son kıvamını burada alan hıltlar artık vücudun bir parçası haline gelmiştir. Son sindirim budur.⁶⁴ Böylece besinlerle başlayan hıltların oluşum süreci, hücrelerde son bularak, hayat için gerekli olan enerji, büyüme ve gelişimi sağlamış olur.

Vücutta gerçekleşen her bir sindirim sürecinde hıltların fazlalıkları farklı yollarla bedenden ihraç edilir. Bu fazlalıklar İbn Sina tarafından anormal hılt olarak

---

⁶¹ Eski tıp kitaplarında parçalanmış bu mide içeriği keylûs olarak tanımlanmıştır. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, No. 3575, 2b; Abdülvehhâb bin Yûsuf, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıbb*, Tire Necip Paşa Kütüphanesi, nr. 591, 14b; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, No. 1/342, 9a; Osman Şevki Uludağ, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, (İstanbul, 1341), 27.

⁶² Bu madde eski tıp eserlerinde keymûs olarak nitelendirilmiştir. Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 9b; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 2b.

⁶³ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 9b; Abdülvehhâb bin Yûsuf, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıbb*, 14b-15a.

⁶⁴ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 9b.

tanımlanmaktadır.⁶⁵ Midedeki birinci hazım sonunda fazlalıklar bağırsak yoluyla atılır. Karaciğerdeki ikinci hazımın ifrazatı ise idrarla veya safra kesesi yoluyla boşaltılır. Damarlardaki üçüncü hazımda hıtlar fazlalıklarını ter, burun ve kulak akıntısı ve kir yoluyla dışarı atar. Organlarda gerçekleşen dördüncü hazımın sonucunda da tırnak ve saç oluşur.⁶⁶ Kendi içinde bir sistematik bir işleyişe sahip olan bu hıtlar bedende dengede oldukça insan sağlıklı bir yaşam sürer.

Galen'e göre hıtlar kendi içerisinde hassas bir dengede bulunurlar. Bazı tabiplerin dediği gibi hıtlar sadece kandan ibaret olsaydı bütün organlar nitelik ve nicelik açısından aynı mizaç ve karaktere sahip olurdu. Hâlbuki organlarımız farklı doku ve yapıdadırlar. Dört hılt da bu oluşumda farklı görevler üstlenir. Örneğin kemiklerin sert olması sevda hıltından, beynin yumuşaklığı ise balgamdan kaynaklanır. Dolayısıyla bedeni besleyen ve vücuda şekil veren dört hılttır. Bazı hekimler de vücut sıhhatinin kanın çokluğuna bağlı olduğunu düşünmüş, bazıları da hıtların bedendeki çokluğunu sağlıkla eş değer tutmuşlardır. İbn Sina'ya göre ise fazla kan bedende hastalık yapar, ayrıca sıvıların çokluğu değil kalitesi önemlidir. Asıl gerekli olan dengeyi korumaktır.⁶⁷

Dış dünyada cereyan eden sıcaklık ve soğukluk gibi etmenler insan vücudunda da etkindir. Dış sebeplerin farklı etkileri olsa da bu iki nitelik, vücut içinde hıtların oluşumunun gerçek kaynağıdır. Vücuttaki doğal ısı kanın kaynağıdır. Sıcaklığın biraz artması safranin oluşumunu netice verir. Aşırı sıcaklık kanın içindeki maddelerin yanmasıyla kül gibi dibe çöken ve hareket kabiliyetini azalan bir madde olan sevda maddesine dönüşür. Vücudun aşırı soğukluğu balgama sebebiyet verir. Soğukluğun çok daha fazlalaşmasıyla soğuktan yanan maddeler yine sevda maddesine dönüşür.⁶⁸

---

⁶⁵ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, Çeviren: Esin Kâhya, 1. Kitap, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017), 23.

⁶⁶ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 33; Emir Çelebi, *Enmûzecu't-Tıbb*, 9b; Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, Hazırlayan: Orhan Sakin, (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2017), 72.

⁶⁷ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 132-133.

⁶⁸ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 137.

İbn Sina vücuttaki dört hıltı birincil sıvı olarak kabul eder (rutûbet-i ûlâ). Birincil sıvılar denilen hıltlar süper akıcı bir kıvama sahiptir. Onun ele aldığı başka bir sıvı grubu da vardır ki bunlar ikincil sıvılardır (rutûbet-i sâniye).⁶⁹ İkincil sıvılar ikiye ayrılır. Fazlalık sıvılar; ter, meni, gözyaşı, süt ve sümüktür.⁷⁰ Fazlalık olmayan ikincil sıvılar ise dört hılttan dönüşerek dokulara giren, ancak bütünleşmeyip dokulara tam uyum sağlayamayan sıvılardır.⁷¹ “Radikal nem” olarak nitelendirilen ve Galen’in doğuştan gelen ısı olarak bahsettiği bu ikincil sıvı grubunu İbn Sina geliştirerek teori haline getirmiştir. Bu sıvılar vücudun temel fonksiyonlarını yerine getirmesi için hayati öneme sahiptir. Bunların azalması çürüme, hastalık, yaşlılık ve ölüme neden olur.⁷² İkincil sıvılar dört başlıkta incelenir:

1. Organların etrafındaki küçük damarların içinde var olan nemlilik (damar içi: intravasküler).
2. Ana organlara çığ damlası gibi dağılıp, ihtiyaç halinde gıdaya dönüşen ve fazla hareket nedeniyle kuruyan organları nemlendiren rutubet (hücre etrafı: periselüler).
3. Koyu kıvama yakın bir nemliliktir. Tam kıvama ulaşip uzuvdan bir parça olmasa da mizacın türüne göre organı besleyen bir sıvıya dönüşür (hücre içi: intraselüler).
4. Ana organları bir arada tutan ve dağılmalarını engelleyen nemliliktir. (hücre selüler). Doğumdan beri mevcut olan bu sıvının kaynağı spermdir. Bu nemliliğin yok olması organların dağılmasına ve insanın ölümüne sebep olur.⁷³

Kadim tıpta hastalık ve sağlığın ana etkeni olarak kabul gören dört hılt şu başlıklar altında incelenebilir:

---

⁶⁹ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 23-24; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 121-122.

⁷⁰ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 259a.

⁷¹ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 23-24; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 121-122.

⁷² Ayşegül Demirhan Erdemir, *Orta Çağ'da Tıp*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2019), 163-164.

⁷³ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 24; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 122; Erdemir, *Orta Çağ'da Tıp*, 164.

3.2.3.1. Kan

Kan; tabiatı sıcak ve nemli olan, rengi kızıl, tadı tatlı, kokusuz, temiz, karaciğerde üretilen ve hıtlar içinde en yararlı olan sıvıdır. İnsan bedenine enerji ve canlılık verir.⁷⁴ Kanın tabiattaki karşılığı havadır, mevsimi ilkbahardır. Kanın bedende oluşumunun nedeni kanın pişkin olup kıvamının tam olmasıdır. Bu kıvamı sağlayan faktör de mizaca uyumlu yiyecek ve içecekler tüketmektir.⁷⁵

Kan normal ve anormal olmak üzere iki kısımdır. Normal kanın rengi kırmızıdır, kokusu ve tadı güzeldir. Vücutta temiz kanın artması için temiz ve sağlıklı gıdalar (et ve rafadan yumurta gibi) yemek gerekir.⁷⁶

Anormal kan normal kanın renk ve kokusunun zıddı özellikler taşır. Bu kan iki grupta incelenebilir. İlki, başka hilt karışmaksızın aşırı sıcaklık ve soğukluktan dolayı mizacın değişmesinden ortaya çıkan kan çeşididir.⁷⁷ Böyle bir durumda mizaç sıcaklık ve soğukluk yönünde radikal bir değişime uğrarsa, örneğin soğuk mizaçlı bir bedende soğukluk aşırı olursa kan yeterince pişmemiş olacağından balgam miktarı artar, böylece normal kan üretimi azalmış olur. Sıcak mizaçlı bir vücutta ise sıcaklık baskın geldiğinde, kan çok piştiği için içerisindeki safra ve sevda maddeleri çoğalır, bunlardan kaynaklı hastalıklar meydana gelir. İkinci anormal kan, bozulmuş hiltin kana karışarak kanın koku, renk ve tadının değişmesi ile ortaya çıkar. Mesela kandaki hilt miktarı bozulduğunda hafif kısmı sarı safranın artmasına, ağır kısmı da kara safranın artmasına neden olur.⁷⁸

---

⁷⁴ Abdülvehhâb bin Yûsuf, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıbb*, 13b; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 10a.

⁷⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 136; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 3b-4a.

⁷⁶ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 3a; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 11a.

⁷⁷ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 24; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 9b-10a; Abdülvehhâb bin Yûsuf, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıbb*, 13a- 13b.

⁷⁸ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 24.

3.2.3.2. Balgam

Günümüzde solunum yollarının (akciğer, sinüs, ağız, boğaz, burun) salgıladığı, akciğer ve alt solunum yollarını koruyan bir mukus türü olarak kabul edilen balgam; geleneksel tıpta, karaciğerde hıtların oluşma sürecinde maddenin tam pişmemiş hali olarak tanımlanır. Balgamı oluşturan ilk madde birinci sindirim esnasında midedeki soğuk ve nemli gıdalardır (balık ve yoğurt gibi). Merkez organı beyne veya akciğere nispet edilen balgamın mizacı soğuk ve nemlidir. Bu yüzden soğuk ve nemli tabiattaki organlar balgamdan yaratılmıştır. Balgamın mevsimi kıştır. Vücuda faydası, kanla birlikte organları beslemek ve organlardaki nemliliği korumaktır.⁷⁹

Balgam vücut ısısı az olduğunda üretilir. Balgamın oluşum nedeni kanın yeterince pişip olgunlaşmaması, bunu oluşturan faktör de soğuk, nemli, yapışkan ve katı karakterli gıdalar tüketmektir.⁸⁰ Yeterince olgunlaştığında kana dönüşebilen balgam, normal ve anormal olarak ikiye ayrılmaktadır.⁸¹

Normal balgam çok soğuk değildir, biçimsel olarak tatlı ve kokusuz, beyaz veya şeffaf, orta kıvamda, diğer balgamlara kıyasla sıcak ve nemlidir. Kan içinde hareket eder ve ihtiyaç anında kana dönüşür.⁸² Normal balgama vücudun iki nedenden dolayı ihtiyacı vardır: Birinci neden, gerekliliktir. Eğer mide ve karaciğerden yeterince besin aktarılamaz ve hılt kaynağı azalır, dokular kendi oluşturduğu doğal sıcaklık ile tatlı balgamı kana dönüştürüp vücudun gıdasını karşılar. Eğer vücuda dışarıdan bir sıcaklık nüfuz ederse doğal balgamı bozar, bu da kandaki diğer maddeler olan safra ve sevda'nın organlarda yayılıp hasar oluşturmaya sebep olur. Diğer bir gereklilik de nemliliğe ihtiyaç duyan organlara kanın besin ulaştırabilmesi için kanın içerisinde bir miktar balgamın olması gerekir. Bu durum, organların tam gıdalanabilmesi için aynı durum sevda ve safra maddeleri için de geçerlidir. Bedenin

---

⁷⁹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 3b-4b; Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 31; Tiryaki, "Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi", 66.

⁸⁰ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 136.

⁸¹ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 24-25, 32; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 11a.

⁸² Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 10a; Tiryaki, "Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi", 66; Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 30.

normal balgama ihtiyacının diğere bir sebebi de azaların aşırı hareket ve sürtünmeden kaynaklı kuruluşunu gidererek nemlilik sağlar.⁸³ Ancak balgamın fazlalığı, beyin ve akciğere gibi bazı organlarda tahribata yol açabilmektedir.⁸⁴

Hazım esnasında henüz karaciğere ulaşmayan balgam keskinlik ve sertlik özelliğinden dolayı, bağırsakların temizlenmesine sebep olan sarı safra tarafından vücuttan dışarı atılır.⁸⁵

Anormal balgam ise özelliklerine göre iki başlıkta incelenebilir:

a. Kıvamına Göre Anormal Balgam

Sümüksü balgam: Balgam-ı muhâti denilir. Yapışkan tükürük gibidir. Ham balgam; kıvamsız gözükür. Sulu balgam; balgam-ı mâi denilen bu balgam ince ve seyrek özelliktedir. Koyu balgam; diğere adı balgam-ı cassîdir. Hareket kabiliyeti az, beyaz renkli, koyu kıvamdadır. Bu balgam akışkan olmadığından eklemlerde toplanır.

b. Tadına Göre Anormal Balgam

1. *Tuzlu balgam*: Balgamlar içinde en sıcak ve kuru olandır.⁸⁶ Bu balgamın sıcaklık ve kuruluşu kendi doğasının dışındaki bir sıcaklıkla oluşmaktadır. Bu da balgamın tuzlu olmasına neden olur.⁸⁷ Ayrıca acı, yanmış ve kuru olan maddeler dengeli bir oranda bu balgama karışırsa tadı tuzlu olur, fazla bir miktarda karışırsa tadı acılaştır. Balgamdaki tuz; kokuşma, yanma ve beraberinde sıvı ile karışma sonucunda ortaya çıkar. Aşırı tuzlu balgam cüzzam gibi hastalıklara yol açar. Vücutta yaralar oluşturur ve yüzün doğal görünümünü bozar.⁸⁸

2. *Ekşi balgam*: Balgam-ı hâmid de denir. Ekşi balgam, ya ekşi sevdanın balgama karışmasıyla veya tatlılaşmaya başlayan balgamda kaynama ve ekşime gibi

---

⁸³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 123-125; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 10b.

⁸⁴ *Hippokrates Külliyyatı*, 281-282.

⁸⁵ Tiryaki, "Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi", 66.

⁸⁶ Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 30.

⁸⁷ Tiryaki, "Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi", 65.

⁸⁸ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 154a.

durumların baskın gelmesiyle ortaya çıkar. Tabiatı soğuk ve kurudur.⁸⁹ Midede ekşime yapar. Aşırı derecede ekşi balgam nefes darlığı ve verem gibi hastalıklara sebep olur.⁹⁰

3. *Acı ve buruk balgam*: Balgam-ı afs da denilen bu balgam dili buruşturur. Buruk sevdanın balgama karışması veya balgamın şiddetli soğuyup, donarak kuruması nedeniyle ortaya çıkar. Burada sıcaklık düşük olduğundan balgam ne tam ekşir ne de tam olgunlaşır. Bu durum burukluğu meydana getirir. Bu burukluk vücudun kanallarında tıkanıklıklara sebep olur. Bağırsak kurdunun da oluşmasının başlıca sebeplerindendir.⁹¹

4. *Camsı, parlak balgam*: Diğer ismi balgam-ı zücâcîdir. Tabiatı soğuk ve nemlidir. Yapışkan, ağır ve katı özelliği vardır. Ekşi veya tatsızdır. Balgamlar arasında en soğuk formdadır ve kana dönüşmez.⁹² Bu kısımda, yoğun ve tatsız olan balgam ham balgamla birleşir veya ham balgama dönüşür. Bu balgam başlangıçta soğuk, sulu ve bozulmamıştır. Başka bir madde de ona karışmamıştır. Bu durumda camsı balgam bulunduğu bölgede kalıp katılaşmaya ve soğumaya devam eder. Camsı balgam nedeniyle oluşan ateşli hastalıklarda terleme fazla olur.⁹³

3.2.3.3. Safra

Kanda ateş karakterli sıcak ve hafif maddeler, hararet ve kuruluktan dolayı kanın yüzeyine çıkar ve köpük tabakasını oluşturur. Bu sıvıya safra adı verilir. Safra ateş tabiatlıdır, sıcak ve kurudur, tadı acıdır, ağırlık olarak diğer hıllardan hafif ve ince bir yapıdadır. Safranın rengi sarı (safran) olup sıcaklığının fazlalığına göre rengi kırmızıya dönüşebilir. Mevsimi yazdır. Sıcak, yağlı ve tatlı gıdalar bedende safra

---

⁸⁹ Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 30.

⁹⁰ Tiryaki, “Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi”, 65-66: Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 130a.

⁹¹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 155b.

⁹² Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 30.

⁹³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 125-126; Tiryaki, “Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi”, 66; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 268a-268b.

oluşumunu artırır. Karaciğerde oluşan safranın etken olduğu organ da yine karaciğerdir.⁹⁴ Bununla birlikte safranın bir kısmı midede üretilir.⁹⁵ Sıcak ve kuru tabiatlı organların hepsinde sarı safra hâkimdir. Besinler karaciğer tarafından sindirilirken sarı safra akciğerin sıcaklığını dengeler, midedeki besinlerin sindirilmesini sağlar.⁹⁶

Safra maddesi normal vücut sıcaklığında üretilir. Fazlalaşması ve anormal kıvama gelmesi kanın karaciğerde aşırı pişmesiyledir. Safranın fazla pişmesi ve yanmasına sebep olan temel faktör; sıcak, yağlı ve tatlı gıdalar yemektir.⁹⁷

Safra, normal ve anormal olmak üzere iki kısımda incelenir. Normal safra yapısal olarak ikiye ayrılır. Birinci kısım normal safra, kana karışır. Akciğer gibi bazı organlara kan ile beraber besin taşır. Kanın daralan damarlardan ve kılcal damarlardan geçişinde akıcılık ve kanın temizlenip incelenmesi açısından kolaylık sağlar. Ayrıca bedene sıcaklık verip zararlı soğuklardan korur.

İkinci kısım normal safra, ihtiyaç durumuna göre safra kesesine gider ve safra kesesini güçlendirir. Safra kesesinden sonra safranın bir kısmı bağırsaklara akar ve bağırsak kaslarını harekete geçirerek oluşabilecek sümüksü maddeleri engelleyip dışarıya atılmasını sağlar. Ayrıca anüs bölgesindeki kasları ısıtıp dışkıının atılma ihtiyacını hissettirir. Normal miktarda safra mide ağzında ekşilik oluşturarak mideye güç verir ve hazmı kolaylaştırır. Mideye hareket vererek iştah açar.⁹⁸

Anormal safra da iki kısımda incelenebilir.

---

⁹⁴ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 3a-4a; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 127; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 11a.

⁹⁵ Ebu Bekir er-Râzî'ye göre safra, karaciğer ve mide tarafından üretilmektedir ve yedi çeşittir. Karaciğerde üretilen safra; kızıl safra, sarı safra, yumurta sarısına benzeyen safra, kana benzeyen kırmızı safradır. Midede üretilen safra ise yeşil renk, pas rengi ve çivit rengi olmak üzere üç çeşittir. Ebu Bekir Muhammed bin Zekerriyya er-Râzî, *el-Mansûri fi't-Tıbb*, 31-32; Tiryaki, "Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi", 67.

⁹⁶ Tiryaki, "Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi", 68.

⁹⁷ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 136.

⁹⁸ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 127.

a. Bozuk Olarak Üretilen Anormal Safra

Safra maddesi vücutta üretilirken meydana gelen bozukluktan kaynaklanan anormalliktir. Bu kısım iki şekilde ortaya çıkar.

Birincisi, safranın kendiliğinden yanıp külleşerek, normal safradan ayrışmamasıyla oluşan yanmış safradır. Bu tür safra tehlikelidir. İkincisi, kara safranın normal safra ile karışmasıyla oluşan safradır. Bu safra kana yakın kırmızı renkte olup, kandan ince akışkanlığa sahiptir.

Bozuk olarak üretilen safra farklı organlarda ortaya çıkabilir. Karaciğerde oluşan anormal safra, kanın aşırı yanması neticesinde, katı ve kararmış kısmından ayrılan kanın ince kısmında oluşur. Midede oluşan anormal safra ise iki çeşide ayrılır: Birincisi, pırasa renginde (kürrâsiyü'l-levn) olup yoğun kıvamlı safranın yanmasıyla oluşur. İkincisi pırasa rengindeki anormal safranın aşırı yanarak neminin yok olması neticesinde bakır pası rengine (zencâriyü'l-levn) dönüşmesiyle meydana gelir.⁹⁹

b. Sonradan Bozulan Anormal Safra

Bazen normal safraya yabancı bir madde karışarak safrayı bozabilir. Bu yabancı madde çoğunlukla balgamdır. Balgam da iki şekilde safraya karışır: ince balgam ve katı balgam. İlkinden ince kıvamlı anormal safra (mirre-i safrâ) ortaya çıkarken ikincisinden yoğun kıvamlı anormal safra (safrâ-i muhî) oluşur.¹⁰⁰

3.2.3.4. Sevda

Kan içerisinde toprak karakterinden dolayı yoğunluğu fazla olan artık maddeler vardır. Bu maddelerin içindeki nemin ayrışmasıyla zeytinyağı gibi dibe çöken mineraller oluşur. Bu tortulara sevda (kara safra) denir. Sevda toprak tabiatlı olup soğuk ve kurudur, ayrıca katı ve yoğun bir yapıdadır. Mevsimi sonbahardır. Daha çok dalak ve midede etkilidir. Tatlı ile kekremsi arasında bir tadı vardır. Bedene faydası; kanın fazla akışkan olmasını önlemek, kemik gibi sert organların oluşumunu

---

⁹⁹ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 127-129; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 10a.

¹⁰⁰ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 127-128; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 10a.

sağlamak, iştahı canlı tutmaktır.¹⁰¹ Rengi siyah olan sevda hıltının vücutta artmasına katı olan kuru, sıcak ve tuzlu gıdalar (soğan ve sarımsak gibi) sebep olur.¹⁰²

Sevda maddesi normal beden sıcaklığında üretilir. Vücutta aşırı miktarda bulunmasının sebebi doğal ısı dengesinin bozulmasıyla sıcaklığın anormal derecede artarak nemli olmayan sıcak ve kuru karakterdeki besinlerin tüketilmesi neticesinde kanın dibe çökmesidir. Bu çökme iki şekilde olur. Birisi maddenin katılığından dolayı damarlar içerisinde dolaşamamasıdır. Diğer ise maddenin çözülmesinin zor olması, çözülsün de kıvamının normalin dışında olmasıdır.¹⁰³

Sevda maddesi normal ve anormal olmak üzere ikiye ayrılır. Normal sevda, kanın doğal yollarla tortulaşmasıyla ortaya çıkar. Diğer hıltların tortuları normal sevda maddesini oluşturmaz.¹⁰⁴

Sevda maddesi kanda oluştuktan sonra karaciğerden ayrılıp iki kısma bölünür. Bir kısmı kanla beraber dolaşıma dâhil olur. Fazlalık olan diğer kısmı da dalağa yönelir. Kanda dolaşan sevda, kemik gibi sevdavi organları güçlendirir ve besler. Ayrıca kanın bozulmasını engeller. Diğer kısım sevda ise bedeni temizler veya bir organın ihtiyacı için dalakta depolanır. Ardından dalaktaki sevda mide ağzına yönelerek iki çeşit fonksiyon görür. Birincisi, mideyi güçlendirmek ve midenin çalışmasına destek olmaktır. İkincisi ise eksiliğinden dolayı midedeki açlık duygusunu harekete geçirip iştah vermektir.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ Ahi Çelebi, *Tercüme-i Mucezü'l-Kanun*, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, No. 3489/1, 3b; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 129; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 4a.

¹⁰² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 3b; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 11a.

¹⁰³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 136.

¹⁰⁴ Zira balgam yapışkanlığı nedeniyle tortulaşmaya uygun değildir. Safra inceliğinden ve toprak özelliğinin azlığından dolayı sürekli hareket halindedir. Ayrıca vücutta diğer hıltlara nazaran az olan safra kayda değer bir tortu oluşturmaz. Vücutta fazla miktarda bulunan safra kandan ayrıştıktan sonra ya bozulur ya da bedenden dışarı atılır. Bozulan safranın ince kısmı çözünür, yoğun kısmı da yandıği için normal sevda olmaz. Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 130.

¹⁰⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 129-130.

Anormal sevdaya mirre-i sevda veya sevda-i fadliyye de denilir. Anormal sevda, kanın dibinde doğal yollarla oluşan tortu olmayıp, kandaki yakıcı bir nemliliğin kan içindeki maddeleri küle dönüştürmesi sonucu oluşan yanmış tortudur (sevda-i hurâkiye). Bu tanım, kandaki bütün yakıcı nemliliklerin ortaya çıkardığı külleşmeyi ifade eder. Bununla birlikte hıtların her birinin oluşturduğu anormal sevdalar da vardır.

Safradan oluşan anormal sevda (sevdâ-i remâdiye), safra maddesinin yanmasından oluşan kül ve yanıktır, yandığı için normal safradan daha acıdır. Balgamdan oluşan anormal sevda, balgamın yanmasından oluşan kül ve yanıktır. Yanmış balgam su oranı fazla ve ince ise tuzlu balgama dönüşür. Eğer katı balgamsa sıcaklığının şiddetinden dolayı ekşir. Demden oluşan anormal sevda, kanın yanmasından oluşan kül ve yanıktır. Tatlıya yakın tuzlu sevdadır. Normal sevdadan oluşan anormal sevda ise normal sevdanın ince ve katı olanlarının yanmasıyla oluşur. İnce sevdanın yanmış aşırı ekşidir, sirke tadını verir. Katı sevdanın yanmasının tadı acı ve buruksu bir ekşiliktir.¹⁰⁶

Yukarıda sayılan anormal sevdalar, vücutta farklı şekil ve boyutlarda etki gösterir ve farklı hastalıklara sebep olur. Normal sevdanın anormali zararı en şiddetli olandır, ancak erken tedavide kolay cevap verir. Safravi olan anormal sevda şiddeti ve zararı hızlı olmakla birlikte tedavi edildiğinde çabuk iyileşir. Balgami olan anormal sevda ise geç etki eder ve zararı azdır.¹⁰⁷

Sevda maddesinin çoğalmasının diğer sebepleri; karaciğerin aşırı ısınması, dalak zayıflığı, dondurucu soğuklar, hıtların farklı bir biçimde karışması, ağır ve uzun süreli hastalıklardır. Sevda maddesi çoğaldığında mide ile karaciğer arasına yerleşir, bu da kan dolaşımını zayıflatır. Dolayısıyla vücutta dengeyi sağlayan hıtlar da azalmış olur.¹⁰⁸

---

¹⁰⁶ Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 32; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 130-132.

¹⁰⁷ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 130-132.

¹⁰⁸ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 137.

3.3. Mizacın Etki Alanı

Kadim tıpta unsur ve niteliklerin mizacın temel yapı taşı olduğu kabul edilmiştir. Bunların karışım oranları varlıklar arasındaki farklılıkları oluşturan temel faktördür. Canlı cansız her şeyde bu özellikler gözüktüğü için kâinattaki tüm varlıkların mizacı vardır.¹⁰⁹ Mizacın etkilediği belli başlı alanlar şu alt başlıklarda ele alınabilir:

3.3.1. İklim ve Coğrafya

Kadim tıbbın felsefi temellerinden olan dört unsurdan dolayı mevsimlerin ve yaşanan yerdeki coğrafi özelliklerin bir mizacı olduğuna inanılmıştır. Bundan dolayı insanın yaşadığı yerle sağlık dengesi arasında güçlü bir bağ vardır. Hippokrates; bahar aylarında neme ve sıcaklığa bağlı olarak kanın arttığını, safranın vücuttaki miktarının yazın arttığını, sonbaharda kara safranın yükselişe geçtiğini, soğuk havanın etkili olduğu dönemlerde ise balgamın baskın olduğunu söyleyerek, bedendeki hıltların miktarının mevsimsel farklılığa bağlı olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹⁰

İbn Sina bahar aylarında hıltların hareketlendiğini bu yüzden vücutta bulunan fazla hıltların farklı hastalıklara sebep olabileceğini belirtir. Sonbaharda ise mevsime ve hılt miktarına göre farklı hastalıklar ortaya çıkar. Özet olarak mevsimlerin sağlık açısından en iyisi ilkbahar, hastalıklar açısından en tehlikelisi sonbahardır, denilebilir.¹¹¹

İnsan sağlığına en iyi hava sıcak ve soğukta, nem ve kurulukta dengeli olandır. Duman ve buharı olmayan, deniz ve göllerden uzak hava sağlıklıdır.¹¹² İklimin mizacı ile hastanın mizacı birbirine zıt olursa o iklim hastaya şifa olur.¹¹³

¹⁰⁹ Kuşlu ve Aydın, “Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri”, 9-10.

¹¹⁰ *Hippokrates Külliyyatı*, 306-307.

¹¹¹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 16a.

¹¹² Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 400.

¹¹³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 351.

17. yüzyıl hekimbaşısı Emir Çelebi'ye göre sıcak hava vücudu hastalıklardan temizler. Aşırı sıcak olmayan iklimlerde kan çoğalır ve cilt renginde bir sadelik oluşturur. Çok sıcak ve nemli iklim koşullarında ter fazlalaşır ve vücuttaki nemliliğin azalmasıyla kan içindeki maddeler yanar. İdrar azalır, hazım zayıf ve vücut ateşli olur. Aşırı sıcak hava hastalık kaynağıdır. Sıcaklık orta derecede olursa kanın kalitesine göre insan cildinde bir kırmızılık oluşturur. Güzellik ve parlaklık verir. Eğer vücutta yoğun bir sıcaklık var ise vücut renginde aşırı kızıllaşma gözlemlenebilir.

Soğuk hava bedeni sert ve güçlü kılar. Hazma kuvvet verir. İdrar akışını güçlendirir. Eğer hava soğuk ve nemli olursa hazımsızlık belirir, beden tembelleşir. Çok aşırı soğuklarda ise bu durumun zıddı olarak hazım zorlaşır, idrar azalır.

Kuru hava sindirime faydalıdır, mide sebebiyle oluşan kötü kokuları engeller. Vücudun sıhhatini korur. Bulanık havalar bozulmuş yapıyla ruhsal hali bozar. Nemli havada ise beden yumuşak ve hazım kötüdür.

Sonuç olarak havanın mizacının aşırı bozulmasıyla insan bedenindeki hıtlar da bozulur. Bozulan hıtlar bedende bir zehir gibi organların işleyişine olumsuz etki eder, kalbi zayıflatır, ruhî dengeyi bozar. Eski zamanlarda böyle havalara veba denilmiştir.¹¹⁴

Emir Çelebi, doğanın mizacında değişime sebep olan etmenleri (müteğayyirât-ı arziyye) coğrafi yönden altı bölümde incelemiştir.¹¹⁵

1. Dünyanın orta eksenine (ekvator çizgisi) yakınlık ve uzaklık, doğanın mizacında değişiklik meydana getirir. Ekvatorial bölgeye en yakın yerler hava yapısının en az değişken olduğu bölgelerdir. Bu bölgeler gece gündüz arasındaki ısı farkları az olduğu için en sağlıklı yaşam merkezleridir. Güneş dik açıdan veya dik açığa yakın açılardan yansımakla sıcaklık-soğukluk farkı az olduğundan ve hava yapısı bozulmadığından orta kuşaktaki yerler iklim açısından en sağlıklı bölgelerdir. Emir Çelebi ekvatorial bölgeyi birinci iklim kuşağı olarak değerlendirmiş, bu iklim kuşağından sonra en sağlıklı yaşam alanlarının orta eksenden uzak bulunan dört mevsimin yaşandığı bölgeler (dördüncü iklim kuşağı) olduğunu vurgulamıştır.

¹¹⁴ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 15b-16a.

¹¹⁵ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 16a-16b.

Dördüncü iklim kuşağında yaşayan topluluklar, hava değişimlerini hissederler. İbn Sînâ bunun sebebini, ikinci ve üçüncü iklim kuşağındaki kimseler gibi güneşin dik açısına maruz kalıp yanmamaları ile açıklamıştır.¹¹⁶ Dördüncü iklim kuşağından sonra yaşam alanı açısından üçüncü iklim kuşağı tercih edilir. Beşinci ve altıncı iklim kuşakları ise soğuktur.¹¹⁷

2. Yerleşim alanlarının yerleşim açısı ve farklılıkları da mizacı etkiler. Emir Çelebi'ye göre bir yerleşim yerinin kuzeyinde dağlar olur da kuzey rüzgârlarının esintisine engel olursa yerleşim bölgesi sağlıklı olmaz. Şehrin veya o beldenin kuzey ve güney kısımları açık olmakla beraber ay ışığının doğuşu ve batışı gözlemlenebiliyorsa sağlıklı yaşam için uygun olur. Eğer batı tarafında dağlar olup kuzey yönü açık olursa kısmen sağlıklıdır.¹¹⁸ Tabib İbn Şerif de rakımı düşük ve güneyinde deniz olan şehirlere birçok hastalık hâkim olacağını, fakat bu yerin toprağı taşlı ve sert olursa zararlarının azalacağını belirtmiştir. Bir yerleşim yeri gevşek yapıya sahip yumuşak topraklı ve nemli iklim özellikleri gösteriyorsa bunun sağlığa zararlı olacağını ifade eden İbn Şerif, bu gibi sağlıksız yerlerde kurulmuş yaşam alanlarını mizaca uygun hale getirmek içinse yapıların yüksek imar edilmesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Bu evlerin iç ve dış kapıları geniş olup gün doğusuna açılmalı, kuzey yönü açık, çatıları yüksek, güneş görür özelliklere sahip olmalıdır.¹¹⁹

3. Bir diğer etmen yerleşim yerlerinin yüksekliğidir. Emir Çelebi, yaylalarda olan meskenlerin, etrafı ova içlerinde olan bölgelerden sağlıklı yaşam açısından daha uygun olduğunu belirtir.¹²⁰ Zira yüksek bölgeler soğuk ve rüzgârlı olur. Oksijen açısından faydalıdır. Alçak yerler ise sıcak havanın hâkim olduğu rüzgârsız ve havasız yerlerdir. Bu yerler nemli olursa nefes ve yaşam açısından sıhhati olumsuz etkiler. Yüzü güneşin doğduğu yöne bakan yüksek yerlerin havası sağlıklı ve insanları fiziksel olarak güçlüdür.¹²¹

---

¹¹⁶ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 108.

¹¹⁷ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 16b.

¹¹⁸ Emir Çelebi *Enmûzecü't-Tıbb*, 16b.

¹¹⁹ Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 400-402.

¹²⁰ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 16b.

¹²¹ Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 400.

4. Emir Çelebi denizin konumunu, doğanın mizacını etkileyen diğer bir faktör olarak kabul etmiştir. Bir şehir denizin güney tarafında olursa havası soğuk ve nemli olur. Eğer denizin kuzey tarafında olursa havası sıcak ve nemli olur. Eğer bir yerleşim yeri ada olursa dört tarafı deniz olduğu için havası yoğun ve sert olur.¹²²

5. Havada rüzgârın oluşturduğu değişim de insanın mizacını etkiler. Buna göre bir şehirde kuzey rüzgârları çok eserse o şehir halkının mizaçları genellikle soğuk ve kuru olur. Eğer güney rüzgârları çok eserse, mizaçlar sıcak ve nemlidir. Kuzey rüzgârları bedeni katılaştırıp sertleştirir. Hazmı kurutur ve kabızlığa sebep olur. Vücutta var olan dolaşımı ve toksin maddenin vücuttan atılmasını yavaşlatır. Gözeneklerin kapanmasına sebep olan da kuzey rüzgârlarıdır. Bundan başka nezle, eklem hastalıkları, sinirsel hastalıklar ve beyin hastalıklarına sebep olur. Mesane ve rahimde de sıkıntılar oluşturabilir. Güney (lodos) rüzgârları ise daha farklı hastalıklara sebep olurlar. Seveda hıltını harekete geçirip hüznü verir. Yaraları nemlendirdiği için verem ve ateşli hastalıkları artırır. Doğu ve batı rüzgârları ise güney ve kuzey rüzgârlarına göre daha dengelidir.¹²³ Bununla birlikte bir yerleşim bölgesinde rahatsız edici kokular ne kadar fazla olursa o kadar hastalıkları artırır.¹²⁴

6. Doğanın mizacını etkileyen altıncı faktör ise karasal ve çöl bölgelerindeki havadır. Emir Çelebi çorak ve kumlu iklimlerde yaşayanların mizaçlarının sıcak olacağını belirtmiş, sahrada yaşayanların ise genel itibarıyla soğuk mizaca sahip olduklarını ifade etmiştir.¹²⁵

3.3.2. Bitkiler, Havyanlar ve Mineraller

Yukarıda bahsedildiği üzere kadim tıpta dört unsur ve dört nitelik tüm canlıların genel cevherini oluşturmaktadır. Bu özelliklerin bitki, hayvan ve mineral gibi varlıkları da kapsadığı ve her birisinde ayrı bir fonksiyon meydana getirdiği görüşü kabul edilmiştir. Örneğin basit bitkisel ilaçlardan (drog) olan öd ağacının bağırsak

¹²² Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 16b.

¹²³ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 16b.

¹²⁴ Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 400.

¹²⁵ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 16b-17a.

temizliği, mide güçlendirici, yara iyileştirici, kan pıhtılaştırıcı gibi kendisine has özellikleri vardır. Bu özelliklerden her birisi insan bedenine uyumludur. Dolayısıyla her ilacın evrendeki diğer varlıklarla uyum içinde olan bir karakteri ve fonksiyonu mevcuttur.¹²⁶

3.3.2.1. Bitkiler

Kadim tıpta bitkiler müfred (basit) ve mürekkeb (bileşik) olarak ikiye ayrılır. Müfred bitkiler tek başına ilaç olarak kullanılan bitkilerdir. Mürekkeb bitkiler ise birden fazla bitkinin belirli oranlarda bir araya getirilmesiyle oluşan ilaçlardır. Her bir bitkinin kendisine özel bir mizacı vardır. Bu mizaç sıcak, soğuk, nemli ve kuru olmak üzere farklı özellikler taşır. Buna birinci mizaç denir. Birçok bitki ilaç yapımı için bir araya getirildiğinde tek tek var olan mizaç özellikleri değişir ve formül içerisinde oluşan baskın mizaca göre yeni bir karakter kazanır. Buna da ikinci mizaç denir. Bileşik ilaçlarda oluşan bu ikinci mizaç, bitkilerin basit hallerindeki mizaca kıyasla gerçek mizaç olarak tanımlanır.¹²⁷ Dolayısıyla tedavi için kullanılan bileşik ilaçlarda formülün bu mizacı göz önüne alınmalıdır.

Bitkilerin tarih boyunca tohum, kök, meyve ve yaprakları ilaç olarak kullanılmıştır. Bu bitkiler bazen basit bazen de bileşik formüller içerisinde değerlendirilerek ilaç formatına dönüştürülmüştür. Eski tıpta daha çok zıddıyla tedavi kabul edildiği için bitkilerin şifa özelliğini gösterebilmesi, ancak uygulanacak hastanın mizacına zıt özellikte olmasıyla mümkündür.

Bazı basit bitkilerin mizaç özelliklerine göre faydaları tıp eserlerinde şu şekilde belirtilmiştir:

Anason: Tabiatı sıcak ve kurudur. Üçüncü derecede¹²⁸ yelleri dağıtır. Balgamdan olan susuzluğu giderir. Zehirlenmelerde etkilidir. Anne sütünü ve spermi çoğaltır.

¹²⁶ Kuşlu ve Aydın, “Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri”, 11.

¹²⁷ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn (el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi)*, Hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, 2. Cilt, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 39-40.

¹²⁸ İlaçların hastalıklarda gösterdiği etki dereceleri tedavi başlığında incelenmiştir.

Ciğer, dalak, böbrek, mesane ve rahim kanallarını açar. Yüzde, elde ve ayakta olan ödemleri yok eder.¹²⁹

Armut: Tabiatı soğuk ve kurudur. Susuzluğu ve safrayı teskin eder. Mideye kuvvet verir. Kabzedici özelliği vardır. Yemekten sonra yenilirse beyne giden zararlı gazları engeller.¹³⁰

Arpa: Tabiatı soğuk ve kurudur. Arpadan yapılan ekmek kabızlık yapar. Suyu yumuşatıcı özellikte olduğundan boğazın sertliğini giderir. Öksürüğe faydalıdır. İdrar söktürücü özelliği vardır.¹³¹

Buğday: Kuruluk ve nemlilikte mutedildir, sığağa yakındır. Ekmeklerin iyisi, ince elekten geçirilen buğdaydan yapılan ve tuzu ile hamuru kıvamında olan ekmektir. Hamursuz ekmeğin sindirimi zordur ve kabızlık yapar. Kepeği alınmış ekmek gıda olarak iyidir ancak o da kabızlık yapar.¹³²

Çörekotu: Sıcak ve kuru tabiatlıdır. Vücudu yanmış safralardan arındırır ve güçlendirir. Mideyi yapışık hıtlardan temizler, beyni arındırır ve damarları açar.¹³³

Ebegümeçi: Mizacı soğuk ve nemlidir. Boğazı ve göğsü yumuşatır. Böbreğe ve mesaneye faydalıdır. Kuru öksürüğü ve sıcaktan oluşan öksürüğü giderir. Arı soktuğu yere yakı yapılırsa faydalıdır.¹³⁴

Füfül: Biberdir. Dördüncü derecede sıcak ve kuru özelliktedir. Soğuk nemli mizaçlar için faydalıdır. Temizleyici ve aşırı derecede ısıtıcıdır. Mide ve bağırsaktaki katı yelleri ve hıtları dışarı atar.¹³⁵

---

¹²⁹ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, Fazıl Ahmed Paşa Kütüphanesi, nr. 975, 46b.

¹³⁰ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 46a.

¹³¹ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 49a.

¹³² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifa, I*, Hazırlayan: Zafer Önlü (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990), 24-25, 29.

¹³³ İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrefe*, Hazırlayanlar: Mustafa Canpolat, Zafer Önlü, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 28.

¹³⁴ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 47a.

¹³⁵ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 95a.

Hardal: Mizacı sıcak ve kurudur. Soğuktan ve balgamdan olan hastalıklara faydalıdır. Meniyi artırır. Bağırsak kurtlarını dışarı atar.¹³⁶

Hurma: Isıtıcıdır. Soğuk mizaçlı kişilerde sırt ağrılarını iyi gelir. Ancak çok yenmemelidir, zira baş ağrıtır ve geç sindirilir. Ayrıca bademcik ağrısını artırır. Bunu önlemek için hurma yendikten sonra sumak veya gül suyu ile ağız gargara edilmelidir. Taze sütün içinde bekletilip tarçınla içilirse cinsel gücü artırır.¹³⁷

İncir: Bu meyvenin tabiatı sıcak ve nemlidir. Gıda yönünden diğer meyvelere göre iyidir. Bedene semizlik verir. Öksürüğe ve sara hastalığına faydalıdır. Ciğer ve dalakta olan tıkanıklıkları açar. İdrarı kolaylaştırır. Böbrek ve mesaneyi temizler.¹³⁸

Karabaş otu: Birinci derecede sıcak ikinci derecede kuru mizaca sahip bir bitkidir. Ekşiliği nedeniyle yumuşatıcı özelliği vardır. Ödemleri yok eder. Sinirleri zayıf olan ve soğuk karakterdeki hastalıklarda yumuşatıcı ve damar açıcı özelliği olduğundan soğuk ve nemli mizaçlı kimselere daha faydalı olur. Balgami ve sevdavi hastalıklarda etkilidir. Vücuttan fazla balgamı ve sevdayı dışarı atar.¹³⁹

Patlıcan: Mizacı sıcak ve kurudur. Sevda maddesini artırır. Vücutta ödem oluşturur. Baş dönmesi ve göz kararmasına neden olur. Uyuz, basur ve cüzzam hastalarına çok zararlıdır. Ağızda yaralar oluşturur. Çok yemeyi alışkanlık haline getirenlerde bu zararlar gözükmez.¹⁴⁰

Pirinç: Tabiatı mutedildir, her mizaca uyar. Yüzü güzelleştirir. Mideye kuvvet verir. Süt ve şekerle pişirilirse şişmanlığı ve spermi artırır. Ödemi olan kişiler için zararlıdır.¹⁴¹ Pirinçten yapılan ekmek soğuk ve kurudur, geç sindirilir.¹⁴²

---

¹³⁶ İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfredede*, 29.

¹³⁷ İbnü'l-Baytar, *el-Câmi ' li-Müfredâti 'l-Edviye ve 'l-Ağziye*, Ayasofya, No. 3745, 60b-61a.

¹³⁸ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü 'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni 'l-İnsân*, 43a-43b; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifa*, I, 31.

¹³⁹ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü 'l-Mathûn*, 2. Cilt, 126.

¹⁴⁰ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü 'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni 'l-İnsân*, 51b-52a.

¹⁴¹ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü 'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni 'l-İnsân*, 50b-51a.

¹⁴² Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifa*, I, 25.

Reyhan: Fesleğendir. Sıcak ve kuru tabiatlıdır. Kalp güçlendirici etkisi vardır. Vücutta oluşan lekelere sirke ile karıştırılıp sürülürse yok eder. Meyan kökü ile karıştırılıp kullanırsa ishal edici etki oluşturur. Bu karışım mide ağrılarına, ciğer ödemlerine, hıçkırığa, sarılığa, böbrek ve mesane hastalıklarına faydalıdır.¹⁴³

Sarımsak: Mizacı sıcak ve kurudur. Vücuda sıcaklık verir ve meniye artırır. Eğer bal ile sarımsak birlikte tüketilirse beden ve yüz felcine fayda sağlar.¹⁴⁴

Tarçın: Isıtıcıdır. Tıkanıklıkları açar. Göz kararmasına, zehirli otlara, hayvan sokmalarına iyi gelir. İdrarı ve hayız kanını akıtır. Öksürüğe, nezleye, böbrek ağrısına ve ödemi olanlara faydalıdır. Boğazdaki balgamı tahlil eder ve sesi açar (EK-3).¹⁴⁵

3.3.2.2. Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler

İnsanların hayatını birçok yönden kolaylaştıran hayvanlardan kabiliyetleri doğrultusunda tarım, ticaret, haberleşme, bekçilik, savaş gibi farklı alanlarda faydalanılmış, ayrıca hastalıkların tedavisinde ilaç olarak kullanılmıştır. Formüllerde genelde et, deri, yağ, beyin, ciğer gibi iç organlar, tırnak ve boynuz gibi yerlerinin kullanıldığı hayvanların, insanlar gibi kendilerine ait mizaçları vardır. Bu yüzden tedavi ve beslenmede hayvanların mizaç özelliklerinin bilinmesi gerekir. Mizaçlarına göre bazı hayvanların özellikleri şöyledir:

Bal: İkinci derecede sıcak ve kurudur. Tazelendirici ve tıkanmış damarları açıcı özelliği vardır. Saça sürülürse bitin oluşmasına engel olur. İltihaplı çıbanlara faydalıdır. Gözün görme gücünü artırır. Soğuk mideyi temizler ve iştah verir.¹⁴⁶

Keklik: Eti mutedildir, kolay sindirilir. Her mizaca iyi gelir. Yumurtası yaban soğanı sirkisiyle pişirilip yenirse iç organların ağrılarına fayda eder. Keklik ödü göze sürme edilirse katarakta iyi gelir ve gözü kuvvetlendirir.¹⁴⁷

---

¹⁴³ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 84b.

¹⁴⁴ İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfredede*, 35.

¹⁴⁵ İbnü'l-Baytar, *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, 96b-97a.

¹⁴⁶ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 92b.

Koyun/Kuzu: Koyun eti en iyi etlerdendir. Sıcak ve kuru karakterdedir. Soğuk mizaçlı kimselerin vücudundaki gazları yok eder. Balgamı fazla olan kişilerin balgamını kurutur. Kuzu eti yakılıp yılan sokmasına sürülse faydalıdır. Külü ise göz ağrısını dindirir.¹⁴⁸

Süt: Sıcak karakterlidir. Kaymaklı süt ve anne sütü her mizaç için mutedildir. Ekşimsi ve tadı bozuk süt, soğutucu ve kurutucu özellik taşır.¹⁴⁹ Genel itibarıyla gaz yapıcı bir gıdadır. Pişirip yenilmesi bağırsak, böbrek, mesane kaşıntılarına faydalıdır. Taze sığır sütü zehirli otlara şifadır. İlkbaharda içilen süt göğüs ağrılarına, öksürüğe ve sarılığa iyi gelir, susuzluğu keser. Bu sütü içen annelerin sütü çoğaltır. Gelin saç bitkisiyle kaynatılarak içilen süt ise yanmış safra ve sevda maddesini vücuttan atar. Deve sütü ile gargara yapılırsa diş etlerini güçlendirir. Deve sütü ayrıca ödemleri yok eder. Tıkanık kanalları açar. Öksürük ve vereme fayda eder. Ancak balgami mizaçlı kişiler ve vücudunda kulunç hastalığı olanlar sütü çok içmemelidir. Baş ağrısı, baş dönmesi, kulak çınlaması ve vertigo hastalığı bulunan kişi de süttten uzak durmalıdır.¹⁵⁰

Tavuk ve Horoz: Tavuğun iyisi yumurtlamamış olandır. Isıtıcı tabiatlıdır. Tavuk etinin kavurması mizaca iyi gelir. Taze tavuk eti sesi açar, spermi çoğaltır. Tereyağıyla pişirilip yenirse kuru öksürüğe iyi gelir. Tavuk eti zekayı keskinleştirir. Nohut ile pişirilirse midesi yanan kimselere şifa olur. Yaban tavuğunun çorbası sıtma, titreme, öksürüğe, eklem ağrılarına ve midede biriken gaza faydalıdır. Horozun iyisi ötmemiş olanıdır. Hazmı kolaydır. Çorbası kulunç hastalığına ve astım hastalığına fayda eder.¹⁵¹

---

¹⁴⁷ İbnü'l-Baytar *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, 75b.

¹⁴⁸ Nidâi Çelebi, *Menâfi'ü'n-Nâs*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. 06 Mil Yz A 2484, 88; İbnü'l-Baytar, *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, 142a.

¹⁴⁹ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 2. Cilt, 452.

¹⁵⁰ İbnü'l-Baytar, *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, 166a-166b; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 98b-99a.

¹⁵¹ İbnü'l-Baytar, *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, 98a-98b; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 84b.

Tilki: Kilolu ve soğuk mizaçlı kişiler için tilkinin derisi çok faydalıdır. Zira tilki tüm derilerden sıcak bir kürke sahiptir. Eti ve yağının suda pişirilip eklem ağrısı çeken kişilere sürülmesi faydalıdır. Akciğeri kurutulup dövülerek suyu içilse öksürüğü giderir. İç yağı kulak ağrılarında iyi gelir. Bu yağ kulağa damlatılabilir veya balla karıştırılıp içilebilir. Tilkinin yağı krem gibi sürülürse vücuttaki yorgunluğa da faydalıdır.¹⁵²

Yumurta: Yumurtanın beyazı soğuk nemli sarısı sıcak kuru tabiatlıdır. Genel tabiatı her mizaç için uyumlu bir besindir. Yumurta cinslerinin en iyisi tavuk yumurtasıdır. Rafadan yumurta besin değeri açısından daha faydalıdır. Tavuk yumurtasından sonra en faydalı olanlar sülün, bıldırcın ve keklik yumurtalarıdır. Kaz ve ördek yumurtalarının hıtları bozucu etkisi vardır. Çok pişmiş olan yumurtaların hazmı ağırdır. Fakat yarı pişmiş olanlar hazıma, boğaz ağrılarında, öksürüğe, vereme, sıcaklıktan oluşan ses kısıklığına nefes darlığına faydalıdır.¹⁵³

Yılan: Kurutucu ve kızdırıcı bir mizacı vardır. Yılan eti ıslatılıp zeytinyağı, tuz ve torak otu, pırasa ve su ile yenilirse bedendeki zararlı maddeleri boşaltır, deriyi rahatlatır. Yılanın kendisi yılan sokmasına da faydalıdır. Yakılmış yılan külü zeytinyağı ile tüberküloz yaralarına sürülürse iyileştirir.¹⁵⁴

3.3.2.3. Mineraller

İslam dünyasında kimya çalışmaları, kökeni eski Mısır'a dayanan ve elementlerin altına çevrilmesi için birtakım kimyasal çalışmaların yapıldığı simya ilmiyle başlamıştır. Bu ilimle maden ve minerallerin damıtma, arıtma, süzme, yakma gibi süreçleri incelenmiş, bu zaman zarfında ilim dünyasına birçok katkı sağlanmıştır. Kimya alanında İslam dünyasının, belki de dünyanın en büyük kimyacıları arasında sayılan Cabir bin Hayyan (ö. 815), birçok kimya aletinin ve kimyasal bileşiğin mucidi olarak kabul edilmiştir. Ebu Bekir er-Râzî de (ö. 925) pratik kimyaya ilişkin

---

¹⁵² İbnü'l-Baytar, *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, 64b.

¹⁵³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 2. Cilt, 192.

¹⁵⁴ İbnü'l-Baytar, *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, 23a-23b.

çalışmalarıyla modern kimyanın temellerini atmıştır.¹⁵⁵ Tedavilerde birçok faydası görüldüğü için, kadim tıp eserlerinde müfred (basit) devaların listesi verilirken kimyasal maddelere de yer verilmiş, ayrıca bileşik ilaçlarda da bu maddeler kullanılmıştır. Tedavilerde sıklıkla başvuru mineral ve kimyasal maddelerden bazıları şunlardır:

Akik Taşı: Soğuk ve kuru mizaca sahiptir. Sıcak ve nemli mizaca sahip kişilerin aşırı terini azaltır. Bileşik droglarda ilaç olarak kullanılırsa kalp çarpıntısını giderir. Sıcak karakterli yaralarda iyileştirici özelliği vardır. Mastaki ile beraber bir miktar kullanılırsa mideye güç verir. Pudra şeklinde öğütülüp sürme olarak kullanılırsa demevi mizaçlarda göze güç verir, görme oranını artırır.¹⁵⁶

Altın: Mizacı sıcak ve kurudur. Varak olarak ya da toz olarak kullanıldığında sevda hiltından kaynaklanan kalp çarpıntısını giderir. özellikle misk ile beraber kullanılırsa kalbi güçlendirir. Ağzda tutulursa ağzın kötü kokusunu alır. Uyuz hastalığına faydalıdır.¹⁵⁷

Amber: İkinci derece sıcaktır. Sıcak ve kurudur. Eşheb denilen türü amber balığının kusmuğudur. Kalp ve beyne güç verir. Soğuktan olan migrene iyi gelir. Uygun miktarda kullanım ruha ferahlık sağlar.¹⁵⁸

Antimon: Rastık taşı da denilen, antimon madeninden yapılan siyah bir boyadır. Sıcak ve kuru karakterdedir. Göze sürme gibi çekilmesi görme gücünü artırır.¹⁵⁹

Gümüş: Sıcaklık ve soğuklukta dengelidir. Her mizaca uyar. Vücutta tabaka oluşturan yaralara pansumanı yapıldıktan sonra yakı gibi uygulanması faydalıdır.¹⁶⁰

Kehribar: Sıcak ve kuru tabiatlı bir mineraldir. Kan tükürene ve hastalığından dolayı kan kaybına uğrayanlar için şifalıdır. Mideye kuvvet verir. Şişlere sarıldığında indirir. Kalp çarpıntısı ve ishal için faydalıdır.¹⁶¹

---

¹⁵⁵ Ayten Koç Aydın, "Simya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37 (2009): 218.

¹⁵⁶ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 93a.

¹⁵⁷ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 85a, 94b.

¹⁵⁸ İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrede*, 40; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 93b.

¹⁵⁹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifa*, I, 57.

¹⁶⁰ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 73b.

Misk: Ceylan göbeğinden çıkan misk üçüncü derecede sıcaktır. Kuru ve sıcak mizaçlıdır. Müşk adı verilen bu madde kalbe güç verir, çarpıntıyı giderir. Göze kuvvet verir. Çıbanları temizler. Kulak ağrısına fitil gibi uygulansa ağrılarını götürür.¹⁶²

Tuz: Sıcak tabiatlı ve yakıcıdır. Uygun miktarda kullanılırsa cilt rengini güzelleştirir ve yelleri giderir. Tuzun kavrulmuşu dişleri temizler. Yemeklerin sonunda alınan bir miktar tuz mide şişkinliğini önler ve hazmı kolaylaştırır.¹⁶³

Yakut: Kırmızı, beyaz, sarı ve yeşil olmak üzere dört çeşittir. Mutedil miktarı her mizaca uyumludur. Kalbi güçlendirir. Zehirlenmelere karşı etkilidir.¹⁶⁴

Yukarıda bahsedildiği üzere eski tıpta bitki, hayvan ve minerallerin her birinin kendisine ait mizacının olduğu kabul edilmiştir. Bunlar beslenmede olduğu kadar insanın mizacını şekillendirmede önemli bir etkiye sahiptir. Bundan dolayı eserlerde hangi mizaç sahibinin hangi gıda ile beslenmesi gerektiği belirtilmiştir. Kişiler mizaçlarına zıt karakterdeki gıdaları tüketerek sağlıklarını koruyabilirler.

Soğuk nemli (balgami) mizaçtakiler; beslenmede mevsimi de göz önüne alarak sıcak kuru karakterdeki acı badem, amber, anason, andız, ardıç, bal, besbase, çakşır, çörek otu, çördük otu, fındık, hardal, ısırğan otu, ikkilü'l-melik, havlıcan, kâfur, karanfil, kakule, kantaron, kebabe, kekik, kereviz, kimyon, kuru soğan, sarı sabır, nane, patlıcan, pelin otu, rezene, safran, sarı sabır, sarımsak, sedef otu, sumak, sümbül, tarçın, ud-ı Hindi, yaban pırasası, yasemin, zambak, zencefil gibi bitki ve gıdaları ihtiyaç miktarı kadar tüketebilirler.

Soğuk kuru (sevdavi) mizaca sahip kişiler sıcak nemli tabiatla olan; amber, menekşe, tatlı elma, salep, süt, sümbül, şakayık, kuru üzüm, incir, tavuk ve tereyağı gibi ürünler kullanabilirler.

---

¹⁶¹ İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrede*, 48; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 96b.

¹⁶² İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrede*, 50; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 91b.

¹⁶³ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 102a.

¹⁶⁴ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 102a.

Sıcak nemli (demevi) mizaç kişilerin, soğuk kuru karakterde olan arpa, centiyane, dana eti, demirhindi, ekşi nar, ıspanak, ışgın, keçiboynuzu, gül, kakuneç, kişniş, sinirli otu, sumak, şahtere, şeftali, taze üzüm gibi besinler tüketmeleri uygundur.

Sıcak kuru (safravi) mizaçlı olanlar; ekşi elma, erik, fıstık, hindiba, hıyar, hünnap, Hindistan cevizi, bakla, balık, kabak, kavun, karpuz, nilüfer, peynir, tatlı nar tüketebilirler.

Bakla, yumurta, mercimek, tatlı badem, menekşe, baldırıkara otu, hıyarşembe gibi her mizaca uygun maddeler vardır.¹⁶⁵

3.3.3. İnsan

İbn Sînâ, kâinata varlıkların sahip olduğu mizaç içerisinde, insanoğlunun en dengeli mizaca sahip olduğunu, zira mizaç sahibi tüm varlıklarla insanın bir alakası bulunduğunu, dünyadaki her oluşum ve değişim insanın yaşantısı ve sağlığıyla doğrudan bağlantılı olduğunu belirtir. Öte yandan insan da eylem, düşünce ve duygularıyla dünyayı etkileyebilecek bir potansiyele sahiptir.¹⁶⁶ Dolayısıyla Allah insanı evrenin merkezinde olması sebebiyle en dengeli biçimde yaratmıştır.

Mizacın temelinde yer alan dört unsur (ateş, hava, su, toprak), insan bedeni için gereken temel öğeleri meydana getirirken, hıltlar da (dört hılt) insanın yapısal dengesini sağlayan ikincil öğeleri (kan, safra, balgam, sevda) oluşturur. İnsan vücudu, ikincil öğe olan dört hılt ile şekillenmiştir. Bundan dolayı Galen, dört hıltı yakın yapı taşları olarak tanımlamıştır.¹⁶⁷

Kadim tıpta insan mizacının, dış faktörlerden olduğu kadar iç faktörlere bağlı olarak şekillendiği kabul edilmiştir. İnsan mizacını etkileyen dış faktörler hava, coğrafya,

---

¹⁶⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 2. Cilt, 97-697; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 70b-103a; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 13b-14a; İshâk b. Murâd, *Edviye-i Müfrefede*, 17-53.

¹⁶⁶ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 108, 113.

¹⁶⁷ Kuşlu ve Aydın, "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri", 10.

yaşantı biçimi, siyasi yapı, kültür ve beslenmedir.¹⁶⁸ Bununla beraber psikolojik ve kalıtsal özellikler insanı etkileyen iç faktörler olarak kabul edilmiştir. Hippokrates, mizacın dış etkenlerle birlikte bazen kalıtsal sebeplerle oluşabileceğini ifade etmiştir. Baskın mizaçtan ötürü hasta olan ebeveynlerin çocukları aynı hastalıklara yakalanabilirler. Bu durumu bir tohuma benzeten Hippokrates, sağlıklı bir yerden gelen tohumun sağlık getireceğini, aksi halde hastalık doğuracağını belirtmiştir.¹⁶⁹ Galen de insan mizacının kalıtsal nedenlerle ortaya çıkabileceğini söylemiş, ancak dış etkenleri mizacın oluşumunda daha baskın görmüştür.¹⁷⁰

İnsanoğlunda mizaç farklı şekillerde gözükabilir. Bunlardan en önemlileri vücut organlarında, insanın hayatının evrelerinde ve ruhsal dünyasında ortaya çıkmaktadır. Bu başlıklar şu şekilde incelenebilir:

3.3.3.1. Organlar

Kâinata olan her bir canlıya ve her bir organa, kendisine has bir kuvvet ve özellik verilmiştir. Bu canlıların içinde en özgün yaratılışa olan insanın bir kısım organları sıcak, bir kısmı soğuk, bir kısmı nemli ve bazıları da kurudur.¹⁷¹

İbn Sina'ya göre insan mizacı açısından en sıcak olan organ kalptir. Hayatın kaynağı olan ruh kalpte ortaya çıkar, dolayısıyla kalp ruhun yerleşkesidir. Bundan ötürü ruh da kalp gibi sıcak özellikler taşır. Bunlardan sonra insanda sıcaklık mertebesi daha düşük olan kandır. Kanın kaynağı her ne kadar karaciğer olsa da kanın sıcaklığı karaciğerden fazladır. Çünkü kalbin sıcaklığı kanı fazlasıyla ısıtmıştır. Kandan sonraki sıcak organ karaciğerdir. Karaciğer donmuş kan özelliğini taşır. İbn Sînâ karaciğerden daha düşük sıcaklığa sahip olan vücut parçasının insanın eti olduğunu söylemiştir. Bunun sebebi etin içinden geçen soğuk karakterdeki sinirlerdir. Bu

---

¹⁶⁸ İnsanın fiziksel yapısının dış dünya ile etkileşimde olduğunu belirten ilk küresel teori Hippokrates'e aittir. *Hippokrates Külliyyatı*, 163-188.

¹⁶⁹ *Hippokrates Külliyyatı*, 275.

¹⁷⁰ Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, 234.

¹⁷¹ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 113; Kuşlu ve Aydın, "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri", 27 (Ek: Nefsin Kuvvelerinin Bedenin Mizâcına Bağlı Olduklarına Dair Galen'in Risalesi).

soğukluk, etin sıcaklığını düşürür. İnsan etinden sonra sıcak özellik taşıyan organ kaslardır. Kaslar, sinirler ve eklem bağlarıyla donatılmıştır. Bu sinirler ve bağlar kasların ısınısını azaltır. Bundan sonra sıcak organ dalaktır. Dalak kara safra maddesinin yerleşkesidir. Kanın kurumu ve tortusu dalakta birikir. Toprak tabiatlı olan dalağın kendine has bir ısısı bulunur. Bu yüzden dalağın sıcaklığı kasların sıcaklığından düşük olur. Dalaktan sonraki sıcaklık böbreğe aittir. Sebebi böbrekteki kanın dalakta bulunan kan miktarından daha az olmasıdır. Böbrekten daha düşük sıcaklıkta olan, nabız damarları dediğimiz atardamar ve kollarıdır. Bu damarlar sinirlerle bağlantılı olması nedeniyle sıcaklığı böbrekten azdır. Atardamardan sonra toplardamar ve kolları gelir. Sıcak organların en alt tabakası, vücutta nötr bir pozisyonda olan cilde aittir. Sıcak, soğuk, nemli ve kuru özelliklerin tam ortasında olan cildin sıcaklığı sabittir ve normal şartlarda sağlıklı bir insanda değişmez.¹⁷²

İbn Sînâ insanda en soğuk madde olarak balgamı zikretmiştir. Balgamdan sonra tüy ve kıllardır. Sonrasında kemiklerdir. Kemiklerden sonra sırasıyla göğüs kemiği, eklem bağları, tendonlar, zarlar, sinirler, omurilik, beyin, iç yağı ve periton zarıdır. Soğuk organlar içerisinde en itidalli soğukluk ise cilde aittir.¹⁷³

Nemlilik açısından değerlendirildiğinde en nemli madde balgamdır. Sonrasında sırasıyla kan, periton zarı, iç yağı, beyin, omurilik, meme eti, akciğer, karaciğer, böbrek ve kaslardır. Sonuncusu yine cilttir. İbn-i Sina'nın vurguladığına göre bu sıralamaları oluşturan ilk kişi Galen'dir. Her organ doğal ısısı ve gıdasıyla kendine has özellikler taşır. Geçici oluşan değişkenlikler, ilgili organın kendisinde oluşan fazlalıklardan ve değişimlerden kaynaklanmaktadır. Mesela akciğere yeterli besini ulaştıran kanın sıcaklığı ve akciğere giden damarlarda safra maddesinin fazlalığı ve oluşturduğu kuruluk, akciğerin doğal ısınısını ve nemliliğini oluşturur. Vücudun bütün nemliliği akciğere toplanır. Çünkü bütün bedenin sıcaklığından oluşan buharlar akciğerde birikir. Fazla olan nemin oluşturduğu gazlar beyne yükselir ve beyin doğal mizacını değiştirir. İbn Sînâ bu nem fazlalığının nezle gibi semptomlar oluşturacağını vurgular. Oluşan fazla nem ve gazlar, sıvılaşmış halde burun kanalları vasıtasıyla dışarı atılır. Çok aşırı durumda genizden akıntı ve balgam şeklinde

---

¹⁷² Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 113.

¹⁷³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 114.

akciğere iner ve bu maddeler akciğerde toplanır. Kadim tıpta gayr-ı tabii (anormal) balgam diye adlandırılan balgam budur.¹⁷⁴

Bedende en kuru madde saç ve kıllardır. Bu kıllar bedenın doğasında var olan nemlerin duman şeklinde ortaya çıkarak birbiriyle etkileşmesinden oluşur. Kıllardan sonraki kuruluk derecesi, en sert organ olan kemiktir. Kemik kandan oluşur. Kemığın en önemli özelliğı emici olmasıdır. Kemik, kasların ve etlerin arasında fazla miktarda oluşan nemi emerek organların doğal yapısını korur. Fakat saç ve kıllar öyle değildir. Kemik gibi bünyede oluşan nemliliğı emmez. Sonrasında kuruluk derecesi en az olan kaburga göğüs kemikleridir. Devamında sırasıyla eklem bağları, tendonlar, periton zarı, atardamarlar, kan damarları, hareketi sağlayan sinirler, kalp ve iletken sinirlerdir. Kurulukta nötr olan yine cilttir.¹⁷⁵

Organlar bu niteliklerin yanı sıra İslam tabipleri tarafından basit ve bileşik olarak ikiye ayrılmıştır. Buna göre basit organlar kemik, kıkırdak, eklem bağları, sinirler, damarlar, zarlar ve ettir. Bileşik organlar ise baş, el, kulak, göz, ağız, göğüs, kalp, akciğer, karaciğer, safra kesesi, dalak, böbrek, idrar kesesi, genital bölge ve rahimdir.¹⁷⁶

Mizaca göre tasnif edilen organlar bazı eserlerde bedendeki önemine göre ele alınmıştır. Örneğın Galen'in üç ruh olarak adlandırıldığı ve vücudu yöneten beyin, kalp ve karaciğer, Ebu Bekir er-Râzî tarafından ayrıca incelenmiştir. Buna göre genel karakter olarak soğuk olan beyin kendi iç derecelendirmesinde sıcak olursa yüz sıcak, gözler kırmızı, saçlar sık ve güçlü, uyku isteğı az ve idrak kabiliyeti fazladır. Beyin soğuk olursa yüz soğuk, saçlar cılız, uyku isteğı yoğun, idrak yavaştır. Beynin kuruluşu hızlı büyüyen ancak hızlı dökülen saçlara, nezle ve burun akıntısının azlığına; nemliliğı ise ince ve dökülmeyen saçlara, nezle ve burun akıntısına yol açar. Genel olarak sıcak olan kalp kendi içinde şu şekilde tarif edilmiştir: Kalp sıcak olursa nabız ve hareketler hızlı, cesaret ve öfke fazla, göğüs tüyleri kalındır. Soğuk olursa sıcak mizacın tam tersi özellikler gözükür. Kalbin kuruluşu nabzın güçlü, kasların kuru, cildin kuru, göğüs kıllarının seyrekliğine; nemliliğı ise nabzın yavaş ve göğüs

---

¹⁷⁴ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 114.

¹⁷⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 115.

¹⁷⁶ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 47b-48a.

kıllarının sıklığına yol açar. Karaciğer sıcak ise damarlar büyük ve geniş, şehvet susuzluk hissi ve safra fazla; soğuk ise damarlar dar, şehvet ve susuzluk hissi azdır. Karaciğerin kuruluşu tenin soluk olmasına ve kan azlığına; nemli oluşu ise canlı ten rengine ve kan fazlalığına yol açar.¹⁷⁷

3.3.3.2. Yaş Devresi

İnsan hayatının bedensel ve ruhsal değişiminde önemli olan belirli devreleri vardır. Yaş evresi de bunlardan biridir. İnsanın vücudundaki sıcaklık, soğukluk, nemlilik ve kuruluk dengesi zaman geçtikçe değiştiği için kişinin mizacının yaş evrelerine göre değiştiği kabul edilmiştir. Dolayısıyla hastalıkların tedavisinde yaş faktörü de göz önünde bulundurulmuştur.

İbn Sînâ'ya göre insan hayatında toplam dört yaş evresi vardır. Her yaş evresinde mizaçta farklılıklar oluşabilir. Birinci evre, gelişim (nümüvv, hadâset) dönemidir. Bu dönem çocukluktan başlar, otuz yaşına kadar devam eder. İnsan bu dönemde boy, en ve derinlik olarak büyümeye devam eder. İkinci evre gençlik (şebâb, vukuf) dönemidir. Bu evre kırk yaşına kadar devam eder. İnsanın olgunlaşması bu dönemde durmuş olur. Üçüncü evre orta yaşlılık (kühûlet, inhitât) dönemidir. Bu evre altmış yaşına kadar devam eder. Dördüncü evre ise altmış yaşından sonraki dönem olan yaşlılık (şüyûh) dönemidir. Altmış yaşından ölüme dek devam eder.¹⁷⁸

Çocukların mizacı sıcaklıkta itidallidir, gelişme döneminde oldukları için vücut ısıları biraz fazladır. Nemlilikte ise normalden biraz daha fazla olduğu için hızlı gelişim gösterirler. Çocukluk döneminde soğuk ve nemli hastalıklar ağırlıktadır. Kustukları zaman balgam kusarlar. Olgun insanlar çoğunlukla safravi mizaca meylederken çocuklar kan mizaca yatkındırlar.¹⁷⁹

Çocukluktan sonraki ikinci evrede vücut durgunlaştığı ve fiziki ve psikolojik davranışları sabitleştirdiği için nemlilik azalmaya başlar. Dolayısıyla bu dönemin

---

¹⁷⁷ Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 85-88.

¹⁷⁸ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 8a-8b; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 115-116.

¹⁷⁹ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 19-20.

hâkim mizacı sıcaklık ve kuruluktur.¹⁸⁰ Üçüncü dönemde ise insan vücudunun doğal sıcaklığı azalmaya başladığından mizacı soğur. İlk olarak mizaç soğuk ve kuru iken yaşlılık dönemi olan dördüncü evrede kuruluk nemliliğe dönüşür.¹⁸¹

3.3.3.3. Psikoloji

Mizaç denilen maddi yapı, insanın kişilik oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır. Hippokrates ile Galen, insanların karakterlerine ve kişiliklerine beslenme şeklinin ve iklim yapısının etki ettiğini kabul etmekle beraber her insanda ayrı bir şekilde ortaya çıkan mizacın da insan üzerinde etkili olduğunu söylemişlerdir.¹⁸²

İnsanın karakter ve huy oluşumunda vücuttaki hıtların karışım oranları büyük bir etkiye sahiptir. Balgam fazlalığı unutkanlığı, safra artışı öfkeyi, sevda fazlalığı da merak ve takıntıyı artırabilir.¹⁸³ Bununla birlikte insanın ruh dünyasında değişiklik meydana getiren dış olaylar, vücudundaki hılt dengesini de bozabilir. Bu konuda Galen insan bedeninde ruh ve nefsin etkisini insandaki maddi yapıya bağlı olarak değerlendirmekte, dört unsur ve nitelikten meydana gelen coğrafya, çevre, iklim, beslenme gibi etmenlerin insanın bedensel ve ruhsal yapısına hâkim olacağını kabul etmektedir. Buna göre kötü mizaçla doğan birinin sonradan eğitim yoluyla düzelmesi mümkün değildir, zira mizaç ruha her zaman üstün gelmektedir. Eğitim kişinin doğuştan gelen potansiyelini ancak aynı istikamette artırabilmekte, aksine çevirememektedir.¹⁸⁴ Ancak İslam âlimleri bu konuda farklı bir görüş ortaya koyarak karakterin yalnızca kalıtıma ve çevreye bağlı olmadığını savunmuştur. Örneğin Ebu Bekir er-Râzî, insanın irade ve muhakeme melekesinin, onu diğer canlılardan ayırıcı bir özellik olduğunu belirtmekte ve bu özelliğinin mizacın oluşturacağı etkilerden

¹⁸⁰ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 120.

¹⁸¹ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 22-23.

¹⁸² M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki, "Giriş-Mizaç Tartışmalarının Dünü Bugünü", *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki, (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 2.

¹⁸³ Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 2, 496; *Hippokrates Külliyatı*, 284; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 535.

¹⁸⁴ Kuşlu ve Aydın, "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri", 21-29.

daha üstün ve etkili olacağını vurgulamaktadır. Buna göre bedensel ve çevresel etkilerle şekillenen mizaç, eğitim yoluyla değiştirilebilir. Akıl ve irade insanı daha ahlaklı ve erdemli hâle getirebilir.¹⁸⁵ Er-Râzî ile aynı doğrultuda görüş beyan eden İbn Sînâ da insanın iki tür huya sahip bulunduğunu, bunlardan birinin doğal huy (mizaç), diğerinin de kazanılmış huy olduğunu belirtir. Doğal huy, insanın öfke, gam, keder, sevinç, utanma, kin gibi duygusal ve dürtüsel davranış potansiyelini ifade eder. Ancak bu potansiyel eğitim yoluyla ve sonradan terbiye edilebilir. Bunun için yapılması gereken, kuvvetli bir irade ile alışkanlık kazanmaktır.¹⁸⁶

3.4. Mizacın Çeşitleri

Mizaç; kadim tıpta teorik ve pratik açıdan incelenmiş, belirli alt başlıklara ayrılmıştır. Buna göre mizaç; ateş, hava, su ve toprağın nicelik ve nitelik yönünden dengede olup olmamasına bağlı olarak dokuz kategoriye bölünmüştür. Dengeli mizaç bedende unsurların ve hıtların belirli bir dengede olmasıdır. Dengesiz mizaçlar ise kendi içerisinde basit ve bileşik olarak ikiye ayrılır. Basit dengesiz mizaç; sıcak, soğuk, nemli, kuru olarak kabul edilir. Bileşik dengesiz mizaç ise sıcak kuru, sıcak nemli, soğuk kuru ve soğuk nemlidir. Bu sınıflandırma Galen'den başlayarak er-Râzî ve İbn Sînâ gibi birçok tıp otoritesi tarafından kabul edilmiştir.¹⁸⁷

3.4.1. Dengeli Mizaç

İbn Sînâ dengeli mizacı şu şekilde tanımlar: “Mizacı oluşturan dört unsurun (ateş, hava, su, toprak) en fazla olan iki parçası birbirleriyle temas ederek vücutta denge oluşturur ve normal bir yapı ortaya çıkar. Oluşan bu duruma dengeli mizaç denir.”¹⁸⁸

---

¹⁸⁵ Tiryaki, “Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi”, 76.

¹⁸⁶ Aksu, “İbn Sînâ Felsefesinde Mizaç-Ahlâk İlişkisi”, 152.

¹⁸⁷ Refika Angkasa, “Galenos, Ebu Bekir er-Razi ve Farabi’de Psikoloji-Ahlak İlişkisi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 14-20; Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi’l-Tıbb*, 30; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü’l-Mathûn*, 1. Cilt, 103-112.

¹⁸⁸ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü’l-Mathûn*, 1. Cilt, 103.

Dengeli mizaç, dört unsurun nicelik ve nitelik açısından dengede olmasıdır. Bedende bir araya gelen bu unsurlar hıtları (kan, balgam, safra, sevda) oluşturur. Bu birleşim sonucunda birbirlerine tamamen zıt bu maddeler, bir dengede olmakla bedenin sağlığını düzenler. Bu dengeyi hıtların çokluğu, azlığı ve kalitesi belirler.¹⁸⁹

Ebu Bekir er-Râzî ise mizacın dengeli olmasının insan sağlığını göstermesi açısından önemli olduğunu vurgular. Bedenin sıcaklık ve soğuklukta, kuruluk ve nemlilikte, dokunuşundaki yumuşaklık ve sertlikte bir seviyede olması mizacın dengede olduğunu gösterir. Bununla beraber ten renginin beyazlığı veya kızılılığı, zayıflığı veya şişmanlığı, damarların kas ve yağ dokusu içinde derinlik ve belirginliği, saçların azlığı veya çokluğu, saçların kıvrıkcık veya düz oluşu, çocuklukta saçların kızıla yakın olması ve gençlikte siyaha meyletmesi gibi durumların uyumluluğu mizacın dengesini gösterir. Bundan başka uyku ve uyanıklık durumları arasındaki denge, organların birbiri arasındaki uyumu, hayalde, düşüncede, tefekkürdeki kuvvet ve ahlaki yapıdaki denge, mizacın sıhhatini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca ince düşünüş, durgunluk, hafif meşrep olma, ağırbaşlılık ve fedakârlık gibi fiillerin tümünde orta halli olma gibi durumlar da dengeli mizacın göstergesidir.¹⁹⁰

Mesela mizacı sıcak olan aslanın bedenindeki sıcaklığın aşırı artması onun mantıksızca sağa sola saldırmasına sebep olur. Aynı şekilde mizacı soğuk olan tavşan hareketi az oldukça vücudunda oluşan soğukluk onun korkaklığını daha belirgin bir hale getirir.¹⁹¹ Bundan başka her fiilin alt ve üst sınırları (ifrat ve tefrit) vardır. Örneğin aşırı cesaret öfke duygusunun, kuvvetli arzu ise şehvet duygusunun üst derecesi olup sıcaklığı işaret eder. Korkaklık öfke duygusunun, iştahsızlık da şehvet hissini en alt derecesi olup soğukluğu gösterir. Bu ikisi arasındaki durumlar dengeli mizaç olarak kabul edilir. Dolayısıyla mizacı sıhhatli olan kimsenin kızgınlığı ve arzusu ne aşırı sert ve ne de aşırı yumuşak olur. Mutluluk ve hüznüleri orantılıdır. Nabız atışları ne sert ve hızlı ne de yumuşak ve yavaş olur. Hatta nabzın

---

¹⁸⁹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 8a; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 103-104.

¹⁹⁰ Tiryaki, "Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi", 72-73; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 525.

¹⁹¹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 8a.

bir miktar kuvvetli olması da sorun teşkil etmez. İnsandaki büyüme hızı veya yavaşlığı, boyunun uzaması ve organlarının dengeli büyümesi ve değişimleri de mizacının uyumlu ve sağlıklı olduğunu gösterir.¹⁹² Bu bağlamda insanda hâkim olan hıtlardan birinin fazlalığa meyletmesi, ilgili hıltın özelliklerinin vücutta hükmedici unsur olmasını sağlar.¹⁹³

İbn Sînâ dengeli mizacı farklı açılardan inceleyerek sekiz kısma ayırmıştır:

1- İnsanın Dış Dünya ile Etkileşimine Göre:

Evren ile insanın etkileşimi belirli bir sınır çerçevesinde olmalıdır. Bu sınırlar aşılmadığı müddetçe yani madde ile insan arasındaki ilişki ölçülü olduğu sürece her insanda farklı bir mizaç meydana gelir. Bu mizaçlar maddenin insan üzerindeki etki miktarına göre değişkenlik gösterir. Ancak alt ve üst sınırlar aşılsa insanın mizaç yapısında bozukluklar oluşur. Örneğin farklı ilaçları sağlık için kullanan insan aşırı gittiği takdirde mizacının dengesi bozulup zarar görür.¹⁹⁴

2- İnsanın Kendi İç Dünyası ile Etkileşimine Göre:

İnsanda mevcut mizacın alt ve üst sınırları arasındaki ortalama da mizacın dengesini gösterir. Mesela insanın en sıcak ve en soğuk organları arasındaki etkileşim organların sıcaklık-soğukluk, nemlilik-kuruluk seviyesini eşitler. Mesela sıcak karakterli bir organ olan kalp, soğuk karakterli bir organ olan beyin ile etkileşimi neticesinde kalpteki aşırı sıcaklık ile beynin aşırı soğukluğu birbirini dengeleyerek her iki organın itidalli bir sıcaklıkta bulunmasını sağlar ve sağlıklı mizacın devamlılığına sebep olur. Aynı durum nemli karakterde olan karaciğer ile kuru karaktere sahip olan kemikler arasında da geçerlidir. Bunlar birbirlerini kuruluk ve nemlilik açısından eşitler. Gerek kan ve gerek sinirler yoluyla olan bu iletişimin kesilmesi halinde organların işleyişi ve yapısal bozulması gerçekleşecektir.¹⁹⁵

Ruh ile yönetici organlar diye adlandırılan beyin, kalp ve karaciğer arasındaki etkileşim de sağlıklı bir mizacın devamlılığı için tek başına yeterli değildir. Çünkü

---

¹⁹² Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 524-525.

¹⁹³ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 8a.

¹⁹⁴ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 105.

¹⁹⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 104-105.

hayatın başlangıcı olan ruh ve kalp karakter olarak aşırı hararetili olur ki; hayat bu sıcaklık ile oluşur. Büyüme ve gelişim soğukluk (bürudet) ile olur. Nemlilik ise vücutta oluşan sıcaklığın kıvam ve gıdası olur ve birbirini bu şekilde tamamlarlar.

Ana organlar arasındaki denge de farklı şekillerde cereyan eder. Mesela beyin soğuk bir organdır. Fakat beynin soğukluğu kalp ve karaciğerin sıcaklığını kontrol altına alamaz. Sıcaklık ve soğukluk dengesini sağlaması açısından bu üç organ arasında hükmedici organ kalptir. Bunun gibi ana organlardan kuru (yabis) mizaçlı olan kalbin karakter açısından kuruluşu, karaciğer ve beynin karakter açısından nemliliğini kontrol altına alamaz. Çünkü nemlilik ve kuruluk dengesini sağlaması açısından hükmedici organ karaciğerdir.¹⁹⁶

3- Irkın Genel Tipine Göre:

Bir cinste olan olguların aynı cinste daha küçük olgularla karşılaştırılmasıyla ortaya çıkan mizaçtır. Yedi iklimin bir iklime, aynı bölgedeki genel hava durumlarının yakın bir yerdeki farklı hava durumu ile ve bir topluluğun dar çerçevede aynı bölgede yaşayan bir başka topluluğun özellikleriyle kıyaslanmasıyla ortaya çıkan mizaçtır. Örneğin genel itibarıyla Hint milletinin sahip olduğu fiziksel ve genel karakteristik özellikleri göz önüne alınarak ve özelde tek bir Hintli ile kıyas edilerek mizacın sağlam ve sağlıklı yapıda olduğu hükmüne ulaşılır. Bulgar milletinin genel özelliği ile tek bir Bulgar'ın sahip olduğu özelliklerin uyumluluğu mizacın durumu hakkında bize bilgi verir. Bu iki sınıf milletten aynı sınıfta olanların mizaçları dengeli mizacı gösterir. Fakat bir Hintli ile bir Bulgar'ın fiziksel ve karakteristik özellikleri kıyaslanırsa ikisinin de dengesiz bir mizaca sahip olduğu gibi yanlış bir hüküm oluşur. Böyle bir kıyaslamaya dayanarak kişi tedavi edilmeye çalışılırsa farklı hastalıklar veya daha ağır durumlar oluşabilir.

Bu yönüyle bakıldığında her beldenin veya her şehrin sakinlerinin kendine has özellikleri vardır. Bu özellikler, o kimsenin yaşadığı yörenin iklim ve havasına uyumlu bir nitelik taşır. Alt ve üst sınırlar yani genel ve özel nitelikler göz önüne alındığında bu özelliklerin ortalaması insanoğlunun yakın özelliklerinin tespit edilmesi dengeli mizacın belirlenmesi açısından önemlidir.¹⁹⁷

¹⁹⁶ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 12-13.

¹⁹⁷ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 106

4- İrkin Özel Tipine Göre:

Aynı mizaçta ve aynı karakteristik özellikte olan kimselerin sıcak, soğuk ve mutedil mizaçlarının genel olarak ortaya çıkmasıyla ve bu şekilde iç unsurların birbirleriyle karşılaştırılmasıyla dengeli mizaç belirlenmiş olur.

5- Kişinin Genel Tipine Göre:

Bu tür bir mizaç kendi sınıfından veya kendi cinsinden farklı olarak kişiye has bir mizaçtır. Kişi alışageldiği bu mizaçta oldukça dengededir ve mizacı itidal üzeredir. Zaman, yaş açısından ve kendisine has yaşantısı açısından değerlendirildiğinde ve kendi özelliklerine sahip diğer insanlarla kıyaslandığında oluşan farklılıklar önemsizdir. Mizacın dengeli ve sağlıklı olduğu sonucuna varılır.¹⁹⁸

6- Kişinin Özel Tipine Göre:

Her şahıs kendine özgü bir mizaçta buldukça mizacı dengede ve sağlıklı olduğu kabul edilir. Kendine has bakış açısıyla normal ve sağlıklı olan bu mizaçtaki biri, başka bir kimse ile karşılaştığında kişisel özellik ve belirtiler açısından dengesiz bir durum ortaya çıkabilir. Bu durumda iki kişi aynı olmasa da mizaçları dengeli olduğuna hükmedilmelidir.¹⁹⁹

7- Organın Genel Tipine Göre:

İnsan bedenindeki her bir organın kendi hususi özellikleri vardır. Başka bir organla kıyaslandığında var olan zıtlıklar olumsuz değerlendirilmemelidir. Mesela insanın fiziki yapısını oluşturan kemikler fazla kuru, beyin fazla nemli, kalp fazlasıyla sıcak ve sinirler fazlasıyla soğuk organlardır. Bunun gibi her bir organ kendine has özelliği ile dengeli, başka organa kıyasla dengesiz bir durumda gözükür. Bu organların da belirttiğimiz özelliklerinin alt ve üst sınırları vardır. Bu sınırlarda olduğu sürece mizaç dengeli ve sıhhatli olduğu kabul edilmelidir.²⁰⁰

---

¹⁹⁸ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 13.

¹⁹⁹ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 107.

²⁰⁰ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 107.

8- Organın Özel Tipine Göre:

Her organın ve her türün bir mizaç derecesi mevcuttur. Alt ve üst derecelerde de olsa mizacı sağlıklı olduğu kabul edilmekle beraber organların mizaç dengesi kendine has sahip olduğu derece en sağlıklı hâl olarak kabul edilmelidir. Bütün varlıkların sahip olduğu bir mizaç ve o mizacın dereceleri vardır. Var olan bu varlıklar içinde en dengeli mizaç insanoğluna aittir.²⁰¹

3.4.2. Dengesiz Mizaç

Dengesiz mizaç, dengeli mizacın bozulmasıyla ortaya çıkmış, basit ve bileşik olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

3.4.2.1. Basit Dengesiz Mizaç

Basit dengesiz mizaçta sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemliliğin her birisi aşırı olarak ortaya çıkar. Ancak burada soğukluk ve sıcaklık aktif, kuruluk ve nemlilik ise pasif niteliktedir. Basit dengesiz mizaç bir müddet sonra bileşik dengesiz mizaca dönüşür, uzun süreli devam etmez.²⁰²

3.4.2.1. Bileşik Dengesiz Mizaç

Bileşik dengesiz mizaç; sıcak-nemli, sıcak-kuru, soğuk-nemli ve soğuk-kuru şeklinde niteliklerin birleşimiyle oluşan mizaçtır. Fakat sıcak ve soğuk ile kuru ve yaş niteliklerin bir arada birleşmesi söz konusu değildir.²⁰³

Örneğin bedene sıcaklığın ateş suretinde gelmesi basit dengesiz bir mizacı oluşturur. Bu niteliğin bir müddet devam etmesi neticesinde bedende oluşan kuruluk, basit dengesiz mizacı bileşik dengesiz mizaca dönüştürür. Bunun zıddı olarak bedende soğukluk oluşturan bir titreme neticesinde vücutta oluşan nemlilik, mizacı basit dengesizlikten bileşik dengesiz niteliğe çevirir.

²⁰¹ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 13-14.

²⁰² Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 111.

²⁰³ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 16.

Başka bir örnek verilecek olursa; tüberkülozlu bir hasta başlangıçta ateşli, vücudu sıcak bir durumdadır. Bu basit dengesizliktir. Bu sıcaklık bir müddet sonra vücutta bir kuruluk oluşturarak vücudun hem sıcak hem kuru olmasına sebep olacaktır. Basit olarak nitelendirilen bu durum böylece bileşik dengesizliğe dönüşür. Kar soğukluğu ile hastalanmış bir kimsede oluşan zücâcî (camsı) balgam, mizacın dengesini soğukluk lehine bozar. Eğer bu balgama pırasa veya demir pası renginde bir safra karışırsa mizaç dengesi sıcaklık lehine bozulur.²⁰⁴

Bundan başka vücutta zararlı veya öldürücü etki yapan maddelerin oluşturduğu dengesizlik de iki türdür. Birincisi; organın içi ve etrafında bulunan bozulmuş maddelerin oluşturduğu dengesizlik, akciğerde oluşan ödem gibi. İkincisi ise organ boşluklarında veya dolaşım kanallarında yerleşmiş olan zararlı maddelerin oluşturduğu dengesizliktir, periton zarında ortaya çıkan sarılık gibi.²⁰⁵

3.5. Mizaç Tespiti

Klasik tıpta bir kişinin mizacının anlaşılabilmesi için bazı hususların bilinmesi gerekir. Mizacın doğru tespit edilebilmesi, ilk olarak mizaç tespiti yapan şahsın dengeli bir mizaca sahip olmasını gerektirir. Mizacın belirtilerini İbn Sînâ şu başlıklar altında sıralamıştır:²⁰⁶

3.5.1. Dokunma Duyusu

Bedene dokunularak mizacın karakteri anlaşılabilir. Derinin sıcaklığı sıcak mizaca, soğukluğu soğuk mizaca, yumuşaklığı nemli mizaca, sertliği de kuru mizaca işaret eder. Bu özelliklerin birlikte hissedilmesi de iki mizacın baskın olduğunu gösterir. Örneğin cilt sıcak ve sert yapıda ise mizacı sıcak ve kurudur.²⁰⁷

---

²⁰⁴ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 112.

²⁰⁵ İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 17.

²⁰⁶ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 503-523.

²⁰⁷ Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûri fi't-Tıbb*, 82.

Hava şartlarının mevsim normallerinde olduğu bir yerde dokunma ile insanın mizacı anlaşılabilir. Vücut sıcaklığı hava sıcaklığına eşitse mizaç dengelidir. Mizacı kontrol edilen kişide farklı bir soğukluk, sıcaklık, sertlik, yumuşaklık veya pürüzlülük hissedilirse, banyo ve rüzgâr gibi başka bir dış etken yoksa mizacın anormal olduğu söylenebilir.

Bedenin mizacı tırnaklara bakılarak da teşhis edilebilir. Tırnak yapısal olarak rutubetin fazlalığından oluşur. Eğer tırnak dış etkenlerden arındırılmış biçimde doğal hâliyle yumuşak ve esnek ise nemli, sert ise kuru mizacı işaret ediyor demektir. Bu durum, ancak bedendeki sıcaklık ve soğukluk dengesinin itidalde olmasıyla mümkündür.²⁰⁸

Sıcak mizaç, kuru ve sert dokudaki organlara yumuşaklık verir. Soğuk mizaç ise nemli ve yumuşak dokudaki organlara uygun miktarda sertlik verir. Örneğin; kışın organlar ne kadar nemli ve kuru da olsa sert dokuya sahiptir. Eğer beden mizacı, dış etkenlerden bağımsız bir şekilde olması gerektiği kadar sıcak veya soğuk değilse, organların yumuşaklığı nemliliği, sertliği de kuru olduğunu göstermez. Eğer sıcaklık ve soğukluk dengede olursa, organın dokusal yumuşaklığı mizacın nemli olduğuna, organın dokusal sertliği de mizacın kuru olduğuna işarettir. Mizacı soğuk olanların bedenleri çoğunlukla yumuşak, zayıf ve gevşek olur.²⁰⁹

3.5.2. Organların Fiziki Yapısı

Organların yapısına bakılarak mizaç tespit edilebilir. Sıcak mizaçlı kişilerin göğüs bölgesi geniş, göğüs boşluğu hariç el ve ayak gibi organları büyük, uzunlukta ve kısalıkta orta halli, damarları geniş, nabız atışı güçlü ve sert, kasları eklemlere yakındır. Soğuk mizaçlı kişilerin ise göğüs bölgesi dar, nabız atışı büyük ama güçsüz, kasları zayıf ve gevşektir. Bu soğukluk nedeniyle organlar olgunlaşp gelişimini tamamlayamaz.²¹⁰

---

²⁰⁸ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 503.

²⁰⁹ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 504.

²¹⁰ Ahi Çelebi, *Tercüme-i Mucezü'l-Kanun*, 8b.

Cildin yıpranmışlığı, derinin ince olması, eklem kemiklerinin, boyun ve göğüs kemiklerinin çıkıntılı ve belirgin olması da mizacın kuru olduğunun belirtileridir. Ayrıca kuru mizaçta ense zayıf ve belirgindir, bundan dolayı vücut uzun görünümlüdür. Bu belirtilerin zıddı ise mizacın nemli olduğunu gösterir.²¹¹

3.5.3. Bedendeki Kas ve Yağ Dokusu

Mizacı sıcak ve nemli olan kişinin et ve kas dokuları sağlam ve sık yapılı olur. Mizacı kuru olanlarda kas ve yağ dokusu zayıftır. Aşırı zayıflık mizacın hem kuru hem sıcak olduğunu gösterir. Mizacı soğuk olanlarda ise yağ dokusu fazladır. Yağ dokusu fazla olan kimselerin el, yüz ve ayaklarında şişkinlik ve kaslarda gevşeme ortaya çıkar. Bunun sebebi yağ tabakasının damarları daraltması ve kansızlığa sebep olmasıdır.

Bedeninde kanı az olan kişi acıktığında halsiz ve zayıf düşüyorsa, şişkinlik ve kas gevşekliği onda kalıcı hale gelmiş demektir. Eğer bir kimse yağ dokusu fazla olduğu halde damarları geniş ise ve açlık zamanında halsizlik hissetmiyorsa uzuvlardaki şişkinliğin, onun tabii mizacından kaynaklanmayıp harici nedenlerin mizacı etkilediğine hükmedilir.²¹²

3.5.4. Saç ve Kıl Yapısı

Saçın hızlı veya yavaş uzaması, çokluğu veya azlığı, inceliği veya kalınlığı, düzlüğü veya kıvrıkcık olması gibi özellikler mizacın belirlenmesinde önemli faktörlerdir.

Saçın çokluğu ile beraber hızlı uzaması hararetili bir mizacın olduğunu gösterir. Saçı hızlı uzayan kimse de saçı yavaş uzayana göre daha nemlidir. Küçük çocuklarda var olan tüyler buharlaşma sebebiyledir. Gençlerde oluşan tüy ve kıllar hararete bağlı olarak çoğalır. Kadınlarda aşırı sıcak ve kuru mizaç tüylerin çoğalmasına ve vücudun

---

²¹¹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23b; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 512-513.

²¹² Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 504-505; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23a.

farklı bölgelerindeki kılların uzamasına sebep olur. Yaşlandıkça kuruluk artacağından insanın kaş ve tüyleri uzama eğilimi gösterir.²¹³

Saçın yavaş büyümesi, saçın çıkmaması veya az çıkması, hiç uzamaması gibi durumlar kansızlık ile alakalı durumlara işaret edebilir. Başka bir alamet olmazsa bu gibi durumda kişinin mizacının aşırı kuru olduğu sonucuna varılır. Saçın kısmen azlığı mizacın soğuk olduğuna işaret eder.²¹⁴

Saçların şekil itibarıyla sonradan kıvrıkcık olması sıcak ve kuruluğuna delil olur. Bu durum mizacın değişkenliğine bağlıdır. Saçın sert ve kalın olması sıcak ve kuru mizaca işarettir. Nemlilik ve kuruluk arttıkça saçlar düzleşebilir. Fakat saçların kıvrıkcık olması genetiğe bağlı bir durum ise sonradan düzleşme olmaz.²¹⁵

Saçların siyah olması hararete yani mizacın sıcaklığına delildir. Kumrallık soğukluğa, kızılık ise itidal bir mizaca işaret eder. Saç ve sakalın aşırı beyazlığı soğuk ve nemli bir mizaca, normal beyazlığı da mizaçta aşırı kuruluğu gösterir; siyah bitkilerin aşırı sıcak ve kuru ortamda bulunmaları sebebiyle beyaza meyletmesi gibi. Aristoteles'e göre insanın saç ve kılları balgamın çokluğu ve insanın hareketsizliği sebebiyle beyazlaşır, balgam beyaz olmakla tüyler de beyazlaşır. Galen'e göre ise beyazlığın sebebi soğuk karakterli gıdalarla beslenmek ve hareketsizliktir. Bu durum maddenin saç diplerinde oluşan neminin kurumayıp küflenmesiyle saçın beyazlamasına yol açar. Bu bağlamda Aristoteles ve Galen birbirlerine yakın görüş belirtmişlerdir.²¹⁶

İbn-i Sina bunlara ek olarak hava ve yaşanılan beldenin de saç ve sakal rengi ve beyazlaşmada etkisi olduğu konusunda fikir beyan etmiştir. Ona göre tabip, soğuk ve

---

²¹³ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23a; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 507.

²¹⁴ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 507; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23a.

²¹⁵ Ahi Çelebi, *Tercüme-i Mucezü'l-Kanun*, 8b; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23a.

²¹⁶ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 508-509.

sıcak bölgelerde havanın tabiatını ve toplumların kalıtsal özelliklerini beraberce göz önünde bulundurarak mizacı açıklamalıdır.²¹⁷

3.5.5. Ten ve Organlardaki Renk Durumu

Hıltların özelliklerine bağlı olarak ten renginden de insanın mizacı tespit edilebilir.²¹⁸ Ten renginin aşırı beyaz olması kan azlığını ve mizacın soğukluğunu gösterir. Ten rengi beyaz ve kan azlığı bulunan kimselerde sıcaklık varsa, safra hıltının vücutta fazla olması sebebiyledir.²¹⁹

Bedende ten renginin kırmızılığı da kanın çokluğuna işarettir. Bu durumda ten rengi kırmızı olan bir kimse vücudunda hararet hissederse mizacı sıcak ve kuru olur. Bedenin sarı ve kırmızı veya ikisi arasında bir renge meyilli olması mizacın sıcaklığına işaret eder. Basur hastalığı olan bir kimsenin ten rengi ise sarı ile kırmızı arasındadır ve hastalığın seyrine bağlı olarak tenin rengi değişkenlik gösterebilir.²²⁰

Vücutta safra fazlalığı tenin sarımsı bir renge dönüşmesine sebep olur. Aşırı sarı bir ten, anormal safranın vücutta çok fazla bulunduğunun belirtisidir. Bazen bedende safra fazlalığı olmadığı halde ten rengi sarımsı olabilir, bu durumda kansızlık var demektir. Safra maddesinin bedendeki azlığı kanın dolaşımını hızlandırmadığı için kansızlık ortaya çıkar, bundan ötürü de vücut rengi sarı olur. Bazen de ten rengindeki sarılık, hastalık geçiren kimselerin nekahet (iyileşme) dönemi sebebiyledir.²²¹

Ciltte sonradan oluşan siyahlaşma bedendeki aşırı soğukluğa işaret eder. Mizacın aşırı soğukluğu; kanın azlığını, dolaşımın zayıflığını gösterir. Buna bağlı olarak kanın kırmızılığı soğukluğun etkisiyle siyaha döner. Bu soğukluk ve siyahlaşma ten

---

²¹⁷ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 509-510.

²¹⁸ Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûri fi't-Tıbb*, 79.

²¹⁹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23a; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 510.

²²⁰ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 510; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23b.

²²¹ Ahi Çelebi, *Tercüme-i Mucezü'l-Kanun*, 8b; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 510.

rengini karartır. Bazen bu durumdan farklı olarak kanda bulunan bir miktar kara safra ile ten rengi siyahımsı bir renge dönüşebilir. Bazen dalak dolgunluğu da kişinin ten rengini esmer hale getirir.²²²

Ten renginin esmer olması mizacın sıcaklığını, patlıcan renginde bir ten rengi de mizacın soğuk ve kuruluğunu gösterir. Ten renginin maviye çalan kireç rengindeki görünümü kuvvetle mizacın soğuk ve balgami olduğuna işaret eder.²²³

Yeşile meyilli veya kalay renginde bir ten, mizacın soğukluğuna ve bu tende olup hafif siyahımsı bir renk ise mizacın nemliliğine işaret eder. Fildişi renginde olan bir ten soğuk bir mizaca, hafif sarıya meyilli bir ten ise safravi bir mizaca delil olur.²²⁴

Bir insanın dil rengi atardamarın ve toplardamarın durumunu göstermesi açısından önemlidir. Ebu Bekir er-Râzî, *el-Havî* adlı eserinde dilin renginin midede ve damarlarda yoğunlaşan hıltı gösterdiğini belirtir. Çünkü midede ve damarlarda baskın olan hılt, sıcaklığıyla dili kendi rengine boyar. Yani dilin rengi ne ise mide ve damarlarda o rengin özelliğini taşıyan hılt da odur.²²⁵

Bunun gibi göz rengi de beyin durumunu bize bildirir. Gözün tabakaları beyin tabakalarını, gözün bulanıklığı da beyin nemli olduğunu gösterir. Gözün gıdası da beyin gıdasıyla olur. Dolayısıyla gözle beyin mizaç durumu arasında güçlü bir bağ vardır.

Bazen bir hastalık sebebiyle iki organdan biri bir renge, diğeri başka bir renge dönüşür. Mesela safra ve kara safranın vücutta aşırı bulunması durumunda oluşan sarılık hastalığı nedeniyle dil rengi beyaz, yüz rengi de siyah olur. Yanmış maddeler de daha çok yüze yönelir ve yüz renginde siyahlık oluşturur. Mideye yönelen safra maddesi periton zarının engellemesiyle mideye nüfuz edemeyip zamanla midede soğukluk oluşturur. Bu durumda mide beyazlaşır ve dil renginin de beyazlaşmasına sebep olur. Bazen de balgamın fazlalığı karaciğerden dolayı ten renginin değişken

---

²²² Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 510-511.

²²³ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23a; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 511.

²²⁴ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 511.

²²⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 512.

olmasına yol açar. Ten renginin sarı, beyaz ve siyaha dönmesi de dalaktan kaynaklanır.²²⁶

3.5.6. Uyku ve Uyanıklık Durumu

Uyku ve uyanıklık halinin normal olması, mizacın dengeli ve sağlıklı olduğunu, özellikle beynin mizacının sıhhatini gösterir. Uykunun fazla ve ağır olması beyinde olan nemlilik ve soğukluğun fazla olduğuna işaret eder. Beynin nemlilikten uzak ve kuru olması da uykusuzluğun sebebidir. Dolayısıyla uyku ve uyuyamama gibi haller tamamen beynin mizacıyla alakalıdır.²²⁷

Uykunun kalitesi aralıksız uyumakla anlaşılır. Bununla birlikte uyumadan önce gıdanın sindirilmiş olması, gece sekiz saatten eksik veya fazla uyunmaması, gündüz vakti uyunması gerekiyorsa öğleden önce uyunması, yatarken sırt üstü yatılmaması sağlıklı ve kaliteli bir uyku için gözetilmesi gereken kurallardır.²²⁸

3.5.7. Bedenin Dengesel Değişimi

İnsan mizacının teşhisi, kişinin tükettiği gıdaların sıcaklık, soğukluk, nemlilik ve kuruluk özelliklerine göre anlaşılabilir. Örneğin organlar kekik, zencefil ve karanfil gibi ısıtıcı gıdalarla²²⁹ hemen ısınır o organların mizaçlarının sıcak olduğuna hükmedilir. Bununla birlikte havuç, karpuz, kiraz, salep ve kuru üzüm gibi soğutucu gıdalar alındığında veya soğuk hissi veren nesnelere kullanıldığı zaman organlarda hızlı bir soğukluk oluşursa o kişinin organlarının mizacının soğuk olduğuna hükmedilir. Çünkü bir şey kendi cinsinden olana daha çabuk etki eder.²³⁰

²²⁶ Emir Çelebi, *Enmüzeccü't-Tıbb*, 23a-23b; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 512.

²²⁷ Ahi Çelebi, *Tercüme-i Mucezû'l-Kanun*, 9a; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 515.

²²⁸ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifa*, I, 13.

²²⁹ Gıdaların ısıtıcı ve soğutucu özellikleri hakkında “Mizacın Etki Alanı” başlığında; “Bitkiler, Hayvanlar ve Mineraller” alt başlığında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

²³⁰ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 513.

3.5.8. Fiziksel Davranışlar

İslam hekimlerine göre insanda etkin olan kuvvetler vardır. Bu kuvvetler nefsanî, hayvani ve tabii kuvvetler olmak üzere üçe ayrılır (EK-1). Bunlardan tabii kuvvetler, insanın beslenmesi (gâziye), büyüyüp gelişmesi (nâmiye), çoğalması (müvellide) ve şekil almasını (musavvire) sağlayan ve tüm hayatını kapsayan döngüsel kuvvetlerdir. Bu kuvvetler bedenî tabii mecrası ile uyumlu hareket ederse mizacın itidal üzere olduğuna işaret eder. Mesela gâziye (eksik gıdaları organlara ulaştıran) kuvvetinin gıdalandırıcı özelliği; gâziye kuvvetine bağlı olarak çalışan câzibe (çekme) kuvvetinin çekici, hâzime (hazmetme) kuvvetinin sindirici, dâfia (itme) kuvvetinin itici, mâsike (tutma) kuvvetinin tutucu özelliği ve vücutta faaliyette olan diğer kuvvetlerin (nâmiye, müvellide, musavvire) hareketlerinin bir periyotta aksamadan devam etmesi mizacın dengeli ve sağlıklı olduğunu gösterir. Ancak bu kuvvetler doğal halinden daha hızlı hareket ederse mizacın sıcak olduğuna işaret eder. Örneğin nâmiye kuvvetinin alameti olarak insan bedeninin normalden daha hızlı bir zamanda uzama sürecini tamamlaması veya saç ve sakalın kesildikten sonra hızlı bir şekilde büyümesi, mizacın sıcak olduğunu gösterir. Bu durumun zıddı olarak mesela yedi yaşında gerçekleşmesi gereken fiziki değişimler on iki veya on beş yaşına yayılarak sürecini tamamlıyorsa mizacın soğukluğuna delil olur.²³¹

Sıcak mizacın bozukluğu ile soğuk mizacın farkı şu şekilde anlaşılabilir: Normal şartlarda kuvvetli ve hareketli olan sıcak mizaçlı bir kimse, kuvvetsiz veya tembel duruma düşmüşse bu o kişinin bağımsızlığı zayıfladığı için mizacının bozulduğuna işaret eder. Buna karşılık soğuk mizaçlı bir kimse tabiatı gereği tembellik ve halsizdir, bu durum kaslarının veya organlarının zayıflamasına bağlı değildir.²³² Buradan şöyle bir hüküm çıkarılabilir: Sıcaklık tabii fiilleri hızlandırır. Soğukluk ise tabii fiillerin işleyişini yavaşlatır. Örneğin sıcak mizaçlı kişinin uykusu hafif, soğuk mizaçlı kişinin uykusu ağırdır.²³³

Tabii kuvvetlerin dışında tabii olan fiiller mevcuttur. Bunlar iki kısım dır.

---

²³¹ Emir Çelebi, *Enmûzeczü't-Tıbb*, 12b-13a; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 515.

²³² Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 515-516.

²³³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 516.

Birinci kısım mutlak tabii fiillerdir. Hayat ve sıhhat gibi durumlar ancak tabii fiillere bağlı olarak gıda ve hava gibi zorunlu ihtiyaçların sağlıklı bir şekilde karşılanmasına bağlıdır. Bu fiillere olan ihtiyacın fazlalığı sıcaklık, ihtiyacın azlığı da soğukluğa etki eder. Mutlak tabii fiiller gâziye (gıdalandırıcı) kuvvete bağlı olan câzibe (çekme), mâsike (tutma), hâzime (sindirme) ve dâfia (dışarı atma) fiilleridir.²³⁴ Mutlak tabii fiiller mizacın meylettığı durum hakkında net bilgiler sağlar.

İkinci kısım arizi (geçici) olan tabii fiillerdir. Vücudun bu fiillere olan ihtiyacı bazı şartların gerçekleşmesine bağlıdır. Mesela sıhhat ve hayatın uykuya bizatihi ihtiyacı yoktur. İhtiyaç ancak iki sebeple ortaya çıkar. Birincisi, ruh uyanırken birçok işlerle uğraşır. Devamlı suretle kendisini tazeleyen ruh, bedenın aşırı hareketi ve dengesiz beslenmesinden olumsuz etkilenir. Bu durum bedende etkin kuvvetlerin zayıflamasına sebebiyet verir. Oluşan zayıflık ise ancak uyku ihtiyacının giderilmesiyle düzelir. Çünkü uyanıklık halinde zayıflayan ve ayrışan kuvvetler uyku ile toparlanıp kuvvetlenir. Var olan zayıflık ve tembellik halinden bu şekilde kurtulur.²³⁵

Sıhhat ve hayatın uykuya olan ihtiyacının ikinci sebebi de şudur ki; tabii olan kuvvetler uyanık halde iken ihtiyaç duyduğu diğer kuvvetlerin hareketlenmesini ve güçlenmesini sağlar. Diğer kuvvetler tabii kuvveti oluşturacak işleyiş ve görevleri paylaşırlar. Örneğin tabii kuvvet olan hâzime (sindirme) kuvvetinin işleyişi zayıf olursa vücut uykuya ihtiyaç duyar. Bu durumda vücut bütün gücünü sindirilmemiş maddenin sindirilmesi için harcar. Böylece vücuttaki diğer kuvvetlerin işleyişinde aksaklıklar oluşmaya başlar. Bedende var olan bu kuvvetlerin eksik hareketi ve yavaşlaması ile beraber soğukluk artar, bu da uykuya neden olur.

Sesin kuvveti, göz kapaklarının hızlı açılıp kapanması, hızlı konuşma, ani sinirlenme, hızlı hareket etme gibi durumlar mizacın sıcak olduğuna kuvvetli delillerdir. Organların kendisine has olan bu durum, genel mizacın tespiti konusunda kesin bir sonuca ulaştırmasa da genel olarak kişinin sıcak mizaçlı olduğuna kanaat oluşturur. Örneğin sesin güçlü olması çoğunlukla akciğerin hararetinden olur. Ani öfkelenme

---

²³⁴ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 8b-9a; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 516.

²³⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 516.

kalbin hararetini gösterir. Hızlı konuşmak, göz kapaklarının hızlı açılıp kapanması ve hızlı hareket etme gibi durumlar beynin harareti ile gerçekleşir. Bu hususiyetler organların mizacının sıcak olduğunu göstermekle beraber; hekim, bedenin mizacını bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmelidir.²³⁶

Arızı (geçici) olan tabii fiiller tahmini delillerle mizacın tespiti konusunda net olmayan sonuçlara ulaştırır. Bahsedilen bu durumlar organlardaki mizaçla ilgilidir. Genel mizaç teşhisi vücuttaki diğer özellikler de göz önüne alınarak yapılmalıdır.²³⁷

3.5.9. Ruhsal Davranışlar

Ani öfkelenme, kederli olma, zeki olma, sağduyu, cesaret, kötü ahlak, iyi niyet gösterme, sıhhatli olma, merhametsiz davranış, tatmin edici bir mutluluk, ahlakın olgunluğu, hızlı hareket etme, çalışkanlık gibi durumlar mizacın sıcak olduğunun belirtileridir. Bunun zıddı durumlar da mizacın soğuk olabileceğine işaret eder.²³⁸

Öfkenin veya kızgınlığın devamı, uzun süreli dostluklar kurma, hafıza kuvvetinin güçlü olması, hayal gücünün fazlalığı gibi durumlar mizacın kuru olabileceğinin işaretleridir.²³⁹

Kalbin kuvvetli olması ve göğüs genişliği mizacın hararetini gösterdiği gibi kalbin zayıf olması ve göğüs darlığı hissi de mizacın bürudetini gösterir. Herhangi bir şeyden ürkmemek ve korkmamak kalbin kuvvetli olduğuna, farklı olay ve nesnelere korku ve çekingenlik kalbin zayıflığına işaret eder.²⁴⁰

Mesela mizacı sıcak olanlar, uykularında kendilerini ateşte ısınır ve güneşte güneşlenir gibi rüyalar görür. Rüyada ağırlıklı olarak kırmızı görmek kanın, güneş ve parlak renkler safranın, berrak su, şimşek ve gemi görmek balgamın, siyah renk ve

---

²³⁶ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 517.

²³⁷ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 517.

²³⁸ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23b; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 518.

²³⁹ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 518.

²⁴⁰ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 519.

kâbuslar görmek de sevda hıltının fazlalığına delildir.²⁴¹ Soğuk mizaç olanlar ise rüyalarında kar ve buz görür, üşüme hissi yaşarlar. Bunun gibi hangi mizaç veya hılt o kişide etkin ise mizacına uygun nesnelere rüyalarında görebilirler.²⁴² Bazen de insanın zihnen meşgul olduğu olgular rüyasına yansır. Karışık olmamak kaydıyla görülen rüyalar mizacının ne olduğu hakkındaki özelliklerini yansıtır.²⁴³

Mizacı sıcak kimselerde hastalık meyli olduğunda vücutta ani ateşlenmeler ortaya çıkar. Sıcak mizaçlı kimselerde sıcak su içmek sıkıntı ve eziyet verir. Çünkü hareket ettikçe ısınan vücut harareti sıcak mizaçlı kişiyi rahatsız eder ve doğal sağlığını bozar. Öte yandan sıcak mizaçlı kimselerde ateşlenmeler sık olursa mide ağzında iltihap oluşur. Ağız tadı acı, nabızı hızlı ve değişken olur. Fındık, hardal, ısırğan otu, kekik ve kimyon gibi sıcak karakterli yiyecek ve içeceklerden vücut olumsuz etkilenir. Aksine dana eti, şeftali ve taze üzüm gibi soğuk karakterli yiyecek ve içecekler o kimsenin bünyesinde rahatlık ve ferahlık oluşturur. Yaz aylarında sıcaklığın aşırı olması sıcak mizaçlı kimseler için sağlık durumunu olumsuz etkiler.²⁴⁴

Soğuk mizaçlı kimselerin hastalığında ise hazım zayıf, ateşlenme azdır. Ateş çıkarsa nezle veya balgam çokluğundan kaynaklıdır. Kaslar gevşek olur. Bu kimseler soğuk gıdalardan hoşlanmaz. Bununla beraber sıcak ve ısıtıcı gıdalar şifa olur. Kış ayları soğuk olduğu için bu kişilere zararlıdır. Tabii olmayan nemliliğin etkin olduğu kimselerde de soğukluk etkin olur. Organ ve kas yapısında gevşeme, ağız ve burun sıvılarının çoğalması, mide bulantısı, kusma, uyku çokluğu, göz kapaklarının şişmesi gibi durumlar da aşırı nemli soğukluğun göstergesidir.²⁴⁵

Aşırı kuruluk oluşan bünyelerde, cilt renginin koyulaşması, uyku uyuyamama, zayıflama, kuru gıdalardan hoşlanmama, aşırı titizlik gibi etkiler oluşur. Bu kişiler

---

²⁴¹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23b.

²⁴² Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 520.

²⁴³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 520-521.

²⁴⁴ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 522.

²⁴⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 522-523.

sıcak su içmek, sıcak banyo, güzel kokular koklamak ve nemli ortamda bulunmaktan hoşlanırlar.²⁴⁶ Nemli bünyelerde ise bu belirtilerin tam tersi görülür.

3.5.10. Vücuttan Atılan Fazlalıklar

İdrar, dışkı ve terleme yoluyla vücuttan atılan fazlalıklarda görülen renk değişimlerinin sık ve koyu olması, aşırı kokması, fazla derecede pişkin olması gibi durumlar kişinin mizacının sıcaklığına delildir. Tam tersi belirtiler yani dışkıda renk değişiminin az olması, katılığı, fazla kokmaması ise mizacın soğuk olduğunu gösterir.²⁴⁷

3.6. Genel Özelliklerine Göre Mizaçlar

Bir önceki kısımda sıcak, soğuk, nemli ve kuru mizaca sahip kişilerin fiziksel ve psikolojik yapılarına göre mizaçlarının tespiti için bilinmesi gereken genel hususlar incelenmiş ve bu kişilerin dört niteliğe göre belirli özelliklerine değinilmiştir. Bu başlıkta ise vücuttaki dört hılt temelinde ortaya çıkan mizaçlar ayrı başlıklarda ele alınarak demevi (sıcak-nemli), balgami (soğuk-nemli), safravi (sıcak-kuru), sevdavi (soğuk-kuru) mizaçlar irdelenecektir.

3.6.1. Demevi Mizaç

İnsan bedeninde kırmızı kan hücrelerinin kan içerisindeki beyaz kan hücresi (lenfosit), lenf damarları ve diğer sıvılardan baskın olmasından ortaya çıkan yapısal özelliktir.²⁴⁸ Sıcak ve nemli karaktere sahip olan bu mizaçtaki kişinin derisi kırmızıya meyilli beyaz renktedir. Saçları sık, kumral ve siyaha yakındır. Zayıflık ve şişmanlıkta orta hallidir. Nabız güçlü, damarları dolgun olur ve organlar düzgün

---

²⁴⁶ Ahi Çelebi, *Tercüme-i Mucezü'l-Kanun*, 9a; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 523.

²⁴⁷ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 23b; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 517.

²⁴⁸ Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 2, 496.

şekilde çalışır. Çevik hareketlidirler ve uykuları azdır. Demevi kişiler aşk ve muhabbete meyillidir. Cinsellik hissi fazladır. Mantık yetenekleri ve hayal güçleri kuvvetlidir.²⁴⁹

Demevi mizaçta bulunanlar kalp ve beyin hastalıklarına meyillidir. Bu kişilerde damarların dolgun olması, kan fazlalığının belirtisidir. Bu durumda vücutta yorgunluk hissi, gerinmek, esnemek, sık sık mide bulantısı, uyuklama, kederlenme, fikir bozukluğu, ağızda alışılmamış bir tatlılık ve dilin aşırı kırmızılığı gibi belirtiler oluşabilir. Ayrıca kan fazlalığı nedeniyle ağızda yaralar ve vücutta çıbanlar meydana gelebilir. Burun deliği, makat ve diş etleri gibi yerlerde yarılmak ve çatlamak suretiyle kan çıkabilir. Özellikle mizacı sıcak ve nemli olan kişilerde bu belirtiler çoklukla oluşur. Çoklukla et, hurma ve ekmek gibi kan üretimini arttıran besinler yemek, sıcak bölgede yaşamak, dört mevsimi yaşamak, genç yaşlarda olmak ve sık sık düş görmek de kanın fazlalığını gösteren işaretlerdir.²⁵⁰ Bedende kanın çokluğu sürekli uyku hâline sebep olur. Çok esnemek ve gerinmek kanın fazlalığına diğer bir delildir. Hacamat ve fasd (damardan kan alma) yapılan bölgelerde kaşıntıların olması, bedende sivilce ve çıbanların çıkması kan hiltının çokluğunu gösterir. Burundan siyah kan gelmesi, kişinin kendisini yorgun ve mecalsiz hissetmesi kanın fazlalığına işaret eder. Dilin ve bedenin kızıl olması, rüyada kırmızı nesnelere görmek de kanın aşırılığından kaynaklanır.²⁵¹

3.6.2. Balgami Mizaç

Bedende beyaz kan hücresi olan lenfosit ve lenf damarlarının, kırmızı ve siyah kan damarlarına baskın gelmesiyle oluşan yapısal özelliktir. Soğuk ve nemli karaktere sahip olan ve mizâc-ı lenfâvî de denilen bu mizaçta bulunan kimselerin saçları ince,

---

²⁴⁹ Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 84; *Bâhnâme-i Pâdişâhî Tercümesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nr. 1408, 10a-10b; Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 89; Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 2, 496.

²⁵⁰ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifa*, I, 10; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 534; Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 2, 496.

²⁵¹ Siyâhî Karamanî Larendevî, *Mecma'-ı Tıbb*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, No: 2739, 5a-5b; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 5a.

ciltleri yumuşak, beyaz ve ince, kas yapısı gevşek ve zayıf, gözleri ela veya mavi, dudak ve kulakları büyükçe, dişleri zayıf, el ve ayakları orantısızdır. Cinsel arzuları kuvvetli değildir. Uykuları fazladır. Bu kişiler ödem, nezle, verem gibi hastalıklara yatkındır, çabuk hastalanıp geç iyileşirler.²⁵²

Cilt renginin aşırı beyazlığı, yüzde gözde elde ve ayakta oluşan şişkinlikler, dokunuştaki yumuşaklıkla beraber hissedilen soğukluk, ağız suyunun fazla ve yapışkan olması, özellikle yaşlılık dönemlerinde susuzluk hissinin ve iştihasının az olması gibi belirtiler balgamın yoğun olduğunu gösterir. Aşırı balgamlı kimselerde balgam tuzlu ise su ihtiyacı hisseder. Ekşi geçirme, beyaz idrar, çok uyuma hissi, tembellik, kas gevşekliği, nabız yavaşlığı ve yumuşaklığı gibi semptomlar bulunur.²⁵³

Hippokrates'e göre balgami mizacın sağlığı az yemekten geçer. Günlük bir öğün yemek bu mizaçta olan kişiler için yeterlidir.²⁵⁴ Soğuk ve karlı hava da balgami mizaç için iyi değildir, zira eriyen karların buharlaşması balgam ve ses kısıklığının artmasına sebep olur. Bu durumda dalak büyür ve katılaştır, karın sertleşir.²⁵⁵ En çok beyin bölgesinde etkili olan balgamın fazlalığı beynin etrafını sarar. Aşırı balgam ise beynin sıvılaşır erimesine neden olur. Sara hastalığı ve nöbetleri bu duruma bağlı olarak gelişebilir. Balgamdan kaynaklanan akıl hastalıkları safraya göre daha sakin geçer, balgami hastalar etrafa rahatsızlık vermezler.²⁵⁶ Balgam mizaçlı kişiler aşırı derecede soğukluk hissederler. Ağız suyu fazla ve yapışkan olur. Yaşlılıkta balgamı çoğalmakla beraber susuzluk sıkıntısı hissetmez. Balgamı tuzlu olanlarda susuzluk hissi oluşur. Aşırı balgamlı kimselerde ekşi geçirme, beyaz idrar, çokça uyuma hissi vardır. Tembellik, kas gevşekliği, ağır hareket etme gibi durumlar belirgindir. Nabız

---

²⁵² Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 84-85; *Bâhnâme-i Pâdişâhî Tercümesi*, 10a-10b; Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 2, 497.

²⁵³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 535.

²⁵⁴ *Hippokrates Külliyatı*, 220.

²⁵⁵ *Hippokrates Külliyatı*, 170.

²⁵⁶ *Hippokrates Külliyatı*, 281-282, 284.

yavaş ve yumuşak atar. Nabız ritmi değişkendir.²⁵⁷ çoğunlukla su, deniz, yağmur ve kar ağırlıklı rüyalar görürler (EK-4).²⁵⁸

3.6.3. Safravi Mizaç

Vücutta karaciğerin diğer organlar üzerinde baskın olmasıyla ortaya çıkan yapısal özelliğdir. Sıcak ve kuru niteliğe sahip bu mizaçta olanların derileri buğday tenli veya sarı renklidir. Saçları ve gözleri koyu, yüzleri oturaklı, kasları güçlü, vücutları zayıf veya orta halli, kemikleri ve karaciğerleri büyükçe, bağırsakları ve sindirimleri hızlı, zekâları keskin ve kişilikleri üstündür. Cinsel duyguları ve cesaretleri fazla, uykuları az, ciltleri serttir. Safravi mizaçtaki kişilerin karaciğer dışındaki organlarda oluşan hastalıkları, safra maddesinin fazlalaşıp bu organları tahrip etmesinden kaynaklanır.²⁵⁹

Cildin ve gözdeki beyazın sarımsı olması, ağız acılığı, dilin sert ve kuru olması, serin rüzgârlardan rahatlık hissetmek, nabzın hızlı ve sert olması, iştah azlığı, mide bulantısı, gaytanın sarı ve yapışkan olması, sıcak bölgelerde yaşamak gibi durumlar safra çokluğuna işaret eden durumlardır.²⁶⁰ Durgun su ve göller, bu bölgelerde yaşayanlar için güneşin etkisiyle oluşabilecek kötü koku sebebiyle zararlıdır, vücutta safra yapar. Bu da safravi mizacın dengesini bozar.²⁶¹

Fazla safra ani öfkelenmelere ve etrafa zarar verilmesine neden olur. Safra fazlalığına bağlı oluşan akıl hastalığında hastalar, aşırı hareketli olurlar ve etrafa

---

²⁵⁷ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şıfa*, I, 10; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbüzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 535.

²⁵⁸ Siyâhî Karamanî Larendevî, *Mecma'-ı Tıbb*, 6a; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 5b.

²⁵⁹ Ebu Bekir Muhammed bin Zekerriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 84-85; *Bâhnâme-i Pâdişâhî Tercümesi*, 10a-10b; Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 2, 496-497.

²⁶⁰ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbüzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 535; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 5a-5b.

²⁶¹ *Hippokrates Külliyyatı*, 169.

zarar verip bağırlar. Bunun nedeni vücudun farklı yerlerinden gelen safranın beyne gitmesi ve beyne ısıtmasıdır. Bu durum ani gece nöbetlerine de neden olur.²⁶²

Safra mizaçlı susuzluk hissi fazladır. Nabız sert ve hızlıdır. Yemek iştihaları azdır. Sık sık mide bulantısı oluşur. Kusma oluştuğunda yeşil renkte ve sarı renkte maddeler kusarlar. Acılı ve yakıcı şekilde dışkı çıkarırlar. Vücut ürpermesine bağlı olarak tüyleri dikleşir. Düşlerinde sarı nesnelere, ateş, sıcak ortamlar ve güneş misali durumlar görürler.²⁶³

3.6.4. Sevdavi Mizaç

Sinirlerin kırmızı, siyah ve beyaz kan damarlarından daha baskın olduğu yapısal özelliktir. Karakteri soğuk ve kurudur. Sevdavi mizaçlı olanların bedenleri kuru ve zayıf, ciltleri esmer, kasları ince ve etleri az, yüzleri zayıf ve renksiz, gözleri ateşli ve görünüşleri serttir. Tez canlı olan bu kişilerin hisleri, tepkileri ve sinirsel özellikleri kuvvetli olmasına rağmen kasları zayıf olduğundan duygularını dışarı vuramazlar. Bundan dolayı depresyona meyillidirler. Bu mizacın diğer bir ismi de asabî mizaçtır.²⁶⁴

Kanın siyah ve katı olması, mide ağzında yanma ve iltihaplanma, idrarın kül renkli, siyah veya kırmızı olması ve yoğun bir şekilde dışarı çıkması, bedende kılların çok olması gibi durumlar sevda çokluğunun belirtileridir. Alaca hastalığı (baras, vitiligo) ve dalak rahatsızlıkları da sevda maddesinin vücutta fazla olduğunun göstergesidir.²⁶⁵

Sevda maddesi arttıkça vesvese ve karışık düşünceli durumlar çoğalır. Bu kişiler olumsuz düşüncelere çabuk kapılırlar. Yeme iştahları kuvvetlidir, bu hal aşırı olursa

---

²⁶² Hippokrates Külliyyatı, 284.

²⁶³ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifa*, I, 10; Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 535; Siyâhî Karamanî Larendevî, *Mecma'-ı Tıbb*, 5b.

²⁶⁴ *Bâhnâme-i Pâdişâhî Tercümesi*, 10a-10b; Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi*, C. 2, 496; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Teshîl fi't-Tıbb*, 5b.

²⁶⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 536.

beyin ve ruh sağlığı bozulur. Uykuları hafif olur. Çoğunlukla korku, karanlık ve kâbus temalı rüyalar görürler.²⁶⁶

Sonuç olarak sağlığın korunması açısından kan mizaçlılar soğuk ve kuru, safra mizaçlı kimseler soğuk ve nemli, balgam mizaçlılar sıcak ve kuru, kara safra mizaca sahip olanlar da soğuk ve nemli özellikteki gıdalar tüketmelidir.²⁶⁷

3.7. Mizaca Göre Hastalık ve Tedavi

3.7.1. Hastalık

Ahlat-ı erbaayı (kan, balgam, safra, sevda) sistematik olarak geleneksel tıbbı kazandıran Hippokrates, bu dört sıvının vücutta bir dengede bulunmasıyla sağlığın korunabileceğini ifade etmiştir. Bu sıvılar nitelikleriyle beraber birbirleriyle uyumlu bir karışım ortaya çıkardığında gözlenebilmesi veya bedene zarar vermesi söz konusu değildir. Ancak sıvılar ve niteliklerin kendi içlerinde dengesi bozulup bir tanesi baskın geldiğinde gözlemlenebilir ve zarar verebilir hale dönüşürler.²⁶⁸

İslam tıbbında sağlık yönünden insan vücudunda üç hâl vardır: hastalık, sağlık ve bu ikisinin arasındaki durum.²⁶⁹ Hastalık, mizacın veya organların bozulması, bunun sonucunda bedenin normal fonksiyonlarını tamamen veya kısmen gerçekleştirmemesi durumudur.²⁷⁰ Tıp hekimleri, hastalıkların mizacın bozulmasından ileri geldiğini, bunun da mizaca göre beslenememekten ortaya çıktığını söylemişlerdir. Bununla birlikte insanoğlu hastalıklardan üç şekilde korunabilir: sağlığı koruyarak, mizacı ve hılt dengesini bozan şeylerden uzak durarak ve bozulmuş hıltları boşaltarak. Bunlara dikkat edildiği ölçüde insan hastalanmaz.²⁷¹

²⁶⁶ Siyâhî Karamanî Laredevî, *Mecma'-ı Tıbb*, 5b-6a; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifa*, I, 10.

²⁶⁷ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 42b-46b.

²⁶⁸ *Hippokrates Külliyatı*, 78.

²⁶⁹ İmam İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tıbbu'n-Nebevi*, 11; Galenos, *Tıp Sanatının Anayasası*, *Tıp Sanatı*, 297.

²⁷⁰ Kuşlu ve Aydın, "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri", 24.

²⁷¹ İmam İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tıbbu'n-Nebevi*, 11.

Öte yandan sade beslenmenin sağlığı muhafaza edebileceğini, hatta yalnızca kuru ekmele beslenmenin bile hastalıkları engellediğini söyleyenler olmuştur. Öte yandan iyi bir sindirimin vücudun sıhhati açısından önemli olduğu da vurgulanmıştır.²⁷²

Tüm bu tedbirlere rağmen insan vücudu hastalandığında belirtileri iki şekilde ortaya çıkar. Birinci belirti ağrı şeklinde ortaya çıkar, daha önce vücutta olmayan kulunç ağrısının ortaya çıkması gibi. İkinci belirtide ise hastalıklar gözlenebilir anormal dış değişimlerle kendisini gösterir, akciğer iltihabında yanakların haddinden fazla kızarması gibi.²⁷³

Hastalıklar basit ve bileşik olmak üzere ikiye ayrılır.

Basit hastalıklar üç alt başlıktan oluşur:

1. Mizacın bozukluğu; hıtlar dengesinin değişmesiyle meydana gelirler. Aslında hıtların vücut içindeki oranlarının değişmesi, sıcak, soğuk, kuru ve yaşlılık dengesinin bozulması demektir.

2. Organların yapısal bozukluğu; bu bozukluk dört kısımdır:

a. Organlarda yaratılıştan gelen bozukluklar: Organlardaki şekil bozukluğu; organ kanallarının dar veya geniş olması; kanal, kese ve boşlukların dar, geniş, dolu ve boş olması; organların dış ve iç yüzeylerinin yapısal bozuklukları.

b. Organlardaki hacimsel bozukluklar: Organ büyümesi, ayaklarda oluşan fil hastalığı gibi; organ küçülmesi, yaşlılarda kemik erimesi gibi.

c. Organlardaki niceliksel bozukluklar: Fizyolojiye bağlı olan sayısal bozukluklar, fazladan dış çıkarma, fazla parmak veya sonradan parmağın kesilmesi gibi; patolojiye bağlı sayısal bozukluklar, tümör ve böbrek taşları gibi.

d. Organların durumlarıyla ilgili bozukluklar: 1. Organın konumundaki bozukluklar: çıkıklar, fitıklar, titreme, eklem veya kas sertleşmesi gibi; 2. Komşu organların pozisyonuna bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklar: bir parmağın diğerine yanaşamaması veya göz kapağının hareket edememesi gibi.

---

²⁷² *Bâhnâme-i Pâdişâhî Tercümesi*, 18a.

²⁷³ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 297.

3. Organlardaki doku zedelenmeleri ve yaralanmalardır. Bunlar basit (tek) organlardaki kemik ve kırıldak kırıkları, sinir incinmesi, kas ve damar yırtılmaları, zarlardaki parçalanma ve yırtılmalar; mürekkep (bileşik) organlardaki çıkık, kesilme, sinirlerin yırtılarak ayrışması, kanalların genişlemesi ve organların delinmesidir.

Bileşik hastalıklar ise şişler, çıbanlar, yeller ve kabarcıklar gibi birçok anormal durumların bir araya gelmesiyle oluşur. Bileşik hastalıklar her türlü basit hastalığın sonucunda ortaya çıkar; yani yukarıda geçtiği üzere mizaç bozukluğu, organdaki yapısal bozukluklar, doku zedelenmeleri ve yaralanmalardan şişlikler, çıbanlar ve kabarcıklar meydana gelir.²⁷⁴

3.7.2. Geleneksel İslam Tıbbında Tedavi

Hastalıkların tedavisi eski tıpta genel olarak zıtlarla tedavi şeklindedir. Yani dengesiz olan her şey belli bir ölçüde zıddıyla dengelenir. Örneğin sıcak bir niteliğe sahip hastalık soğukla, kuru hastalık da nemlilikle tedavi edilir.²⁷⁵

Bedende ortaya çıkan bir hastalığın dört aşaması vardır. Birinci aşama başlangıç (ibtidâ) vaktidir, hastalık oluşturan hılt henüz pişmemiştir. İkinci aşama kuvvetlenme (tezâyüd) vaktidir. Üçüncü aşama hastalığın zirveye ulaştığı (intihâ) zamandır. Dördüncü ve son aşama hastalığın azalmaya başladığı çöküş zamanıdır (inhitât).²⁷⁶ Hastalığın birinci aşamasında yapılması gereken tedavi, soğutucu özelliğiyle damarları ve uzvun gözeneklerini daraltarak, zararlı hıltı vücuda dağılmaması için dondurup hapseden ve uyuşturan (râdi‘) ilaçlar vermektir. Zamanla ilacın soğutucu ve uyuşturucu özellikleri azaltılmalıdır. Hıltların yayılmasını önlemek için kan alma yöntemi de yardımcı tedavi olarak uygulanmalıdır. İkinci aşama olan hastalığın ağırlaştığı vakitte, ilkin damarları daraltan ilaçlara devam edilip, ardından ısıtıcı ve nemlendirici karakteriyle gözenekleri gevşeten ve genişleten (mürhî) ilaçlar

²⁷⁴ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 1. Cilt, 299-310; İbn-i Sina, *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, 1. Kitap, 127-136; Abdülvehhâb bin Yûsuf, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıbb*, 44b-45b; Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 89.

²⁷⁵ *Hippokrates Külliyatı*, 24; Galenos, *Tıp Sanatının Anayasası*, *Tıp Sanatı*, 79, 140, 149.

²⁷⁶ Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî, *Mürşid*, Hazırlayanlar: Ali Haydar Bayat, Necdet Okumuş, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004), 131.

verilmelidir. Bunun sebebi, son aşamada hastalığın olduğu organda biriken hıltı vücuttan kolayca atabilmektir. Eğer bu sırada ağrı çok fazlalaşırsa birkaç kere ağrı kesici özelliği olan otlarla vücut sakinleştirilebilir. Hastalığın son aşamasında ise ısıtıcı karakteriyle hıltı buharlaştırarak parçalara ayıran ve vücuttan söken (muhallil) ilaçlar verilip hastalığa sebep olan hıltı dışarı atılmalıdır.²⁷⁷

Basit (müfred) ve bileşik (mürekkeb) ilaçlar yaşam tarzı ve alışkanlıklara göre kişilerin mizacında farklı etkiler oluşturur. Çöl ve taşralarda yaşayan insanlarda doğal beslenmeden kaynaklı olarak basit hastalıklar daha yaygındır. Farklı ürünler tüketen ve şehirlerde yaşayan insanlarda bileşik hastalıklar ön plana çıkar. Çoklu beslenmeye maruz kalan kişilerin bileşik ilaçlarla tedavisi daha uygundur.²⁷⁸

Hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçlar eski hekimlerin eserlerinde yapısına, etkisine ve özelliklerine göre belirli kategorilere ayrılmıştır.

3.7.2.1. Yapısına Göre İlaçlar

1. Eğer ilaç insan bedeninde bir değişiklik meydana getirmiyorsa ve niteliklerin dengesini değiştirmiyorsa bu mutedil (dengeli) ilaçtır.
2. Bedende nitelikleri yani soğukluk, sıcaklık, nemlilik ve kuruluk dengesini değiştiren ilaç ise gayr-ı mutedil (dengesiz) ilaçtır. Hastalıkta bedenin dengesi bozulduğundan, mizacın eski dengesine kavuşabilmesi için tedavide bu dengesizliği düzeltici başka bir dengesiz ilaç verilmelidir.²⁷⁹

3.7.2.2. Vücutta Gösterdiği Etkiye Göre İlaçların Dereceleri

1. Eğer ilaç ilk kullanıldığında bozulan dengeyi değiştirmiyorsa yani etkisi yoksa veya az etki ediyorsa birinci derecedir.
2. Bedene etki ediyor ve zarar vermiyorsa ikinci derecedir.
3. İlaç zarar veriyor ancak fazla tahrip etmiyorsa üçüncü derecedir.

²⁷⁷ Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî, *Mürşid*, 131-132.

²⁷⁸ İmam İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tıbbu'n-Nebevi*, 15.

²⁷⁹ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 42b.

4. İlaç alındığında öldürücü etkiye sahipse dördüncü derecedir. Burada öldürücü kelimesinden kasıt, kanser gibi ağır hastalıkları yok etmek için gösterdiği etki bakımındandır, yoksa insana verdiği zarar kastedilmemektedir.²⁸⁰

3.7.2.3. Vücutta Gösterdiği Etkiye Göre İlaçların Özellikleri²⁸¹

1. Açıcı (Müfettih): Isıtıcı özelliği ile vücut kanallarını tıkayan sıvımsı toksin maddeleri hareketlendirip akıtır; dağ kerevizi tohumu gibi.
2. Akıtıcı (Câli): Katı yapışık hıtları söküp gözeneklerden dışarı atar, kemik ve kıkırdak dokusunu sertleştirir; bal gibi.
3. Aşındırıcı (Ekkâl): Sürtünme ve aşınma oluşturmak suretiyle fazladan oluşmuş yara veya et parçasını azaltır; bakır pası (zencâr) gibi.
4. Çekici (Câzib): Hastalığa sebep olan maddeyi oluşturduğu ince kıvam ve sıcaklık ile bulunduğu yerden çekerek midede toplar. İshal edici ilaçlar da bu maddeyi vücuttan dışarı atar. Bu çekicilik ne kadar fazla olursa vücudun farklı yerlerine dağılmış olan ve siyatik, eklem romatizması gibi hastalıklara sebep olan madde o kadar çok temizlenmiş olur; kunduz hayâsı gibi.
5. Çözücü (Muhallil): Vücutta var olan iltihabı ısıtıcı özelliğiyle hıtlardan ayırıp buharlaştırır; sedef otu gibi.²⁸²
6. Deri Yapıcı (Hâtim): Sıcaklık ve soğukluk verici etkisi eşit olup, yaranın iltihabını kurutucu etki yaparak kabuk bağlamasını sağlar; uşşak zamkı gibi.
7. Düzleştirici (Mümellis): Sert ve pürüzlü organların yüzeylerine yayılıp ısıtıcı ve nemlendirici özelliği ile doğal hale getirir; zeytinyağı gibi.
8. Engelleyici (Kâvî): Ulaştığı organa yakıcı bir sıcaklık vererek organı kurutur ve sertleştirir. Cildi kızılaştırır. Cilt, yüzeye yakın olan akıcı maddeyi tutar.

²⁸⁰ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 42b-43a.

²⁸¹ Bu ilaçların başlık ve tasnifinde İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'undan faydalanılmıştır. Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn*, 2. Cilt, 72-79.

²⁸² Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 70a.

Böylece yara üzerinde kabuk oluşur. Bu tarz ilaçlar damarlarda bulunan kanın akışını engelleyip kanı durdurmak için de kullanılır; sülfürik asit ve demir sülfat gibi.

9. Et Çıkarıcı (Münbitü'l-lahm): Yaralarda etkin olan kanın mizacını düzelterek kurutucu özelliğiyle eti onarıp yeniler.
10. Gaz giderici (Kasîrü'r-riyâh): Sıcaklık sebebiyle ve inceltici özelliği ile vücutta gezen gazları tutup, sıvılaştırarak temizler; sedef otu tohumu gibi.
11. Gaz Yapıcı (Müneffih): Yenildiğinde midede oluşan aşırı nemlilik ve katılıkla, gaz yapıcı etki oluşturur. Bu etki midede, damarlarda ve bağırsaklarda aşırı gazlanma şeklinde gerçekleşir. Oluşan basınç beyin bölgesinde baş ağrısı yapar ve göze zarar verir; zencefil ve tere otu gibi.
12. Gevşetici (Mürhî): Isıtıcı karakterde olup ter kanallarında tıkanmaya sebep olan katı maddeleri yumuşaklık vererek gevşetir; torak otu ve keten tohumu gibi.
13. Güçlendirici (Mukavvî): Organın sıcak veya soğuk hangi mizacı varsa dengeli bir hale gelmesini sağlayarak güçlü bir yapıya kavuşturur; gül yağı ve teke kanyla yoğrulan kil (tîn-i mahtûm) gibi.
14. Hazmı Engelleyci (Müfeccic): Vücudun doğal ısıyla pişmemiş ve midede hazmedilmemiş gıdaları soğukluk vererek kusturur; mazı ve nar kabuğu gibi.
15. İdrar Söktürücü (Müdirr): Hıltın tortusunu ve sıvı halini idrar torbasına toplayıp dışarı attırır.
16. İshal Yapıcı (Müşhil): Hastalığa sebep olan maddeyi hareketlendirerek çeker ve dışkı yoluyla dışarı attırır.
17. Kabuklaştırıcı (Kâşır): Cilt yüzeyinden alaca hastalığı ve lekelenme şeklinde hastalık oluşturan bozulmuş hıltları söktürür; kust-ı mürr ve zeravent bitkisi gibi.
18. Kaşındırıcı (Muhakkik): Aşırı ısıtıcılığı sebebiyle yapışık olan hıltı deri gözeneklerine çeker ve diken batması gibi kaşıntılı his oluşturur; acem düğün çiçeği gibi.

19. Katılaştırıcı (Kâbız): Aşırı hareketlenen organın mizacını düzelterip, akışkan özelliğini durdurarak katılaştırır, maddelerin aktığı kanalları daraltır; günlük ve yaban mersini tohumu gibi.
20. Koyulaştırıcı (Mugalliz): Soğutucu özelliği ile vücutta oluşan aşırı nemliliği katılaştırır, dondurur veya kıvamını koyu hale getirir.
21. Kayganlaştırıcı (Muzlik): Kanallara ve damarlara yapışmış olan katı maddelerin nemliliğini ve kayganlığını sağlayarak vücuttan atılmasını sağlar; kasni tohumu ve nilüfer gibi.
22. Kesici ve Sökücü (Mukattı'): Organlara yapışan hılt ile organ arasında başka bir madde oluşturarak hıltı ayırır ve temizler; hardal ve sirkeli bal şerbeti gibi.
23. Kızartıcı (Muhammir): Aşırı ısıtıcı etkisiyle kanı yüzeye çeker ve mizacı bozulmuş organın ısınmasını sağlar; hardal, incir ve nane gibi.
24. Kokutucu (Mu'affin): Oluşturduğu sıcaklık ile ruhun dengesini ve vücudun nemliliğini bozar; arsenik gibi.
25. Kurutucu (Müceffif): Yumuşatıcı ve akıcı özelliği ile aşırı nemliliği yok edip kurutur; akasya gibi.²⁸³
26. Nemlendirici (Murattıb): Tazeleyici ve yenileyici etkiye sahiptir; eşek sütü gibi.²⁸⁴
27. Nüfuz Edici (Lâzi'): Hastalık sebebiyle yapışmış olan uzuvları yakı şeklindeki hariçten uygulamalarla sıcaklık vererek ayırır; hardal gibi.
28. Öldürücü (Kâtil): Bedenin ve hayatın devamlılığını sağlayan dört nitelikten (sıcaklık, soğukluk, nemlilik, kuruluk) birini tamamen bozup yok eder; afyon ve sütleğen gibi.
29. Önleyici (Râdi'): Soğutucu özelliğiyle uzvun sıcaklığını katılaştırarak, bozulmuş olan hıltın donmasını ve yayılmasını engeller; it üzümü gibi.
30. Panzehir (Bâd-zehr): Zehri giderici etkiye sahiptir, basit (tekil) madenlerden yapılıdır.

---

²⁸³ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 72b.

²⁸⁴ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 126b.

31. Parçalayıcı (Müfettit): Isıtıcı özelliğiyle böbrek ve mesane gibi organlarda taşlaşmış olan maddeyi parçalayıp temizler; hacerü'l-Yehûd (Yahudi taşı) gibi.
32. Pişirici (Munzic): Olgun ve kıvamında olan hıta itidalli bir sıcaklık vererek yakmadan çözer, toksin maddeyi akıtır ve temizler; soğan gibi.
33. Sertleştirici (Muhaşşin): Isıtıcı, nemli ve yapışkan karakteri ile organlarda sıcaklık farkı meydana getirir ve bozuk maddeyi söküp atar; iklîlü'l-melik gibi.
34. Sıvı Çıkarıcı (Âsir): Organları sıklaştırıp o uzuvda fazlasıyla birikmiş sıvıları çıkartır; anason ve rezene gibi.
35. Sindirici (Hâzım): Gıdanın hazmını kolaylaştırıp midenin hazmettirici kuvvetine güç verir; kimyon gibi.
36. Şifa Verici (Tiryâk): Ruhun dengesini koruyup zehrin etkisini yok eder. Birçok bitkinin bir araya getirilmesiyle oluşan mürekkeb (bileşik) bitkilerden hazırlanır; tiryak-ı fârûk gibi.
37. Terletici (Mu'arrık): Ter döktürücüdür; demirhindi gibi.
38. Tıkayıcı (Müseddid): Katı, kuru ve yapışkan özelliği ile kanallarda tıkanma ve ödem yapar; ejderha kanı ağacı (dem-i ahaveyn) gibi.
39. Uyuşturucu (Muhaddir): Tabiatı aşırı soğutucu olan maddelerdir. Bu özelliğiyle ilgili organda yoğun bir soğukluk oluşturarak dondurucu etki yapar ve organlara fonksiyonlarını kaybettirir; afyon ve ban otu gibi.
40. Yakıcı (Muhrik): Yakıcı özelliğiyle organlarda veya hıtlarda sıvımsı maddeleri çıkarıp katı kısımlarını bırakır; sütleğen otu gibi.
41. Yapıştırıcı (Mugarri): Nemli ve yapışkan özelliği ile kanalları tıkar.
42. Yara Genişletici (Müvessih-i kurûh): Nemli özelliği ile yaraya yumuşatıcı ve akıcı etki vererek bozulmuş maddenin akışkanlığını devam ettirir.
43. Yara İyileştirici (Müdmil): Dokulardaki nemli, bozuk ve tahrip edici maddeyi kurutucu ve yoğunlaştırıcı özelliği ile onarır; sarısabır gibi.

44. Yara Oluşturucu (Mukarrih): Cildin aralarında bulunan nemliliği çıkarır ve yok eder. Bozulmuş olan hıltı bedenden deri altına çekerek ve deride yara oluşturarak akıtıp temizler; beladur bitkisi gibi.
45. Yıkayıcı (Gassâl): Yumuşatıcı ve akışkanlık verici özelliğiyle soğuk ve nemli olan bozuk maddeyi vücuttan atar, damarlardaki tıkanıklığı giderir; arpa suyu gibi.
46. Yumuşatıcı (Mülattıf): Hıltın kıvamını verdiği sıcaklıkla inceltir; çördük otu, papatya ve kekik gibi.
47. Zehirleyici (Semm): İnsanın mizacına uygun karakterde olmayıp unsurlara zarar vermeden direkt öldürücü etkiye sahiptir; kurtboğan bitkisi gibi.

3.7.3. Hastalıklara Göre Örnek Tedavi Çeşitleri

Buraya kadar ele alınan konular değerlendirildiğinde mizacın, hıltlar dengesinin değişmesiyle bozulduğu anlaşılmaktadır. Hıltların vücut içindeki oranlarının değişmesi, sıcak, soğuk, kuru ve yaşlılık dengesinin bozulması demektir. Bu da birçok hastalıkları ortaya çıkarır. Antik Yunan'dan itibaren şekillenen ve İslam medeniyetiyle zirveye çıkan kadim tıpta, hastalıkların tedavisi için bozulan mizacın eski hâline döndürülerek sağlığın geri kazanılması yöntemi izlenmiştir. Bu bölümde İslam hekimlerinin hastalıklara göre çözüm önerileri paylaşılacak, hılt ve mizaç ekseninde yüzyıllarca işleyen tıp sisteminden örnek tedavi metotlarına değinilecektir.

3.7.3.1. Nefes Darlığı (Astım/Dıyku'n-nefes)

Geleneksel hekimler hastalıkların teşhis ve tedavi metotlarını ön plana alarak sonuç odaklı tedavi uygulamaları gerçekleştirmişlerdir. Bu uygulamalardan ilkini örneklendirirsek; nefes darlığı hastalığı, halk arasında astım olarak nitelendirilir. Nefes borusundan nefes, yorgun bir insanın nefesiymiş gibi güçlükle çıkar. Yaşı ilerlemiş insanlarda ve bebeklerde bu hastalığın tedavisi oldukça zordur. Rahatsızlığın oluşumu ilk olarak katı hıltlar sebebiyledir ki; hıltlar gırtlığa yapışık durumdadır. Daha çok soğuk ve kuru hava bu yapışkanlığı artırır ve nefes darlığını tetikler. Akciğerin iç hava boşluklarında veya akciğerde bulunan atardamarda bu hıltlar oluşmuşsa tedavisi gayet güçtür. Bazen de bu hastalık ince sulu hıltlar

sebebiyle, ayın en parlak dönemleri olan hicri ayın 13, 14 ve 15. günlerinde kan dolaşımının hızlanmasıyla birlikte artar. Ayın parlaklığının azaldığı günlerde ise bu hastalık hafifler. Bazen de nefes darlığı sevda maddesinin vücuttaki yoğunluğuna bağlı olarak oluşur. Belirtisi ağız kuruluğu, baygınlık hissi ve kalp çarpıntısı şeklinde kendini gösterir. Bazen de nefes darlığı buharlaşma neticesinde veya vücutta oluşan basur gazı sebebiyledir. Astım uzun vadede vücudun bazı organlarında ödem oluşumuna da neden olabilmektedir. Bu hastalığın ilacı şöyledir; eğer hastalık katı hıltlar sebebiyle oluşmuşsa garikun hapi²⁸⁵ gibi ishal edici ilaçlarla vücut temizliği yapılmalıdır. Eğer kan fazlalığı veya katılığı sebebiyle hastalık oluşmuş ise hacamat yoluyla vücuttan kan aldırılmalı ve yumuşatıcı merhemlerle ve zambak, papatya ve sedef otu yağlarıyla göğüs bölgesine masaj yapılmalıdır. Ayrıca 25 gram taze ada soğanı sıkıldıktan sonra suyu güneşte bekletilerek sirke haline getirilip, ardından 50 gram tarçın suyu ve üç katı balla karıştırılarak içilmesi hastalığın tedavisinde faydalı bir karışımdır. Tedavi sürecinde mercimek, pastırma, ekşi ve tuzlu gıdalardan da sakınmak gerekir.²⁸⁶

3.7.3.2. Zatürre (Zâtü'r-ri'e)

Zatürre günümüzde ateş, öksürük ve balgamla beliren, virüslerin ve bakterilerin akciğere ulaşmasıyla ortaya çıkan akciğer iltihabı olarak tanımlanır. Eski tıpta da benzer bir şekilde tarif edilen zatürre, akciğerlere dökülen bozuk kan veya safradan kaynaklı olarak akciğerlerin şişmesidir. Hastalığın belirtileri; ateşli titreme, kısa kısa nefes alma, yanakların kızarması ve kuvvetli göğüs ağrısıdır. Son derece tehlikeli bir hastalık olan zatürre, tedbir alınmazsa akciğer zarının iltihaplanması demek olan zâtü'l-cenbe, daha ilerleyen zamanda vereme de dönüşebilir²⁸⁷

Zatürrenin başlangıcında tedavi için, hastanın ateşi düşene kadar elin baselik (venna basilica) damarından kan alınmalı, böylece fazla hılt boşaltılmalıdır. Karnıyarık otu şerbeti ve badem yağıyla arpa suyu karıştırılarak verilmeli, yiyecek olarak da ıspanak

²⁸⁵ Katranköpüğü hapi: Birçok bitkinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan bir çeşit hap.

²⁸⁶ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 173b-174a; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 161b.

²⁸⁷ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 166a-166b.

çorbası içirilmelidir. Bunun yanı sıra badem, gül ve kâfurun dövülerek ve gül suyunda ezilerek göğse sürülmesi faydalıdır. Bu ilaçlar hastalığın başında verilmelidir.²⁸⁸ Kadim tıpta hazırlanan bileşik ilaçlardan zufa şerbeti de astım hastalığının iyileşmesinde önemli bir etkiye sahiptir.²⁸⁹

Bu hastalıkta ishal edici ilaçlar vermek, bozuk hılt kalbe gidebileceğinden ötürü zararlıdır. Bunun yerine hıltın vücuttan atılması için fitil²⁹⁰ ve şaf²⁹¹ tedavisi daha faydalıdır. Ayrıca terbiye edilmiş arpa suyu, menekşe şerbeti, nilüfer şerbeti, hünnap şerbeti, mersin şerbeti, yabani nar şerbeti gibi şuruplar zatürre için etkili ilaçlardır. Bu tedaviler hastalığın ilerleyen seviyelerinde uygulanmalıdır.²⁹²

3.7.3.3. Tüberküloz (Sill/Verem)

Bu hastalık akciğerin şişmesiyle ortaya çıkar. Belirtisi hastanın öksürmesi, sıcak balgam ve kokmuş irin tükürmesidir. Bunlar ateşe atılsa etrafa koku yayar, suya atılsa dibine çöker. Hastanın yanakları da kızıl olur. Verem bazen de akciğerin hasar almasından dolayı olur. Bunun alameti ise ağızdan köpüklü kan gelmesidir. Hastalık başlangıcında tedavisi kolaydır, aksi takdirde zordur. İlk olarak hastanın baş damarından kan alınmalıdır. Eşek sütü, kız bebeği emziren annenin sütü, arpa çorbası tüberküloz için faydalıdır. Hastanın balgamı sıcak değilse zufa şerbeti içirilir, bal mumu ve gül yağı birlikte göğse sürülür ve hafif gıdalar verilir.²⁹³

²⁸⁸ Abdülvehhâb bin Yûsuf, *Kitâbu 'l-Müntehab fi't-Tıbb*, 93a.

²⁸⁹ Zufa şerbeti; çördük otu, hatme çiçeği, menekşe, nilüfer vb. bitkilerin bir araya getirilip kaynatılmasıyla oluşturulan bir çeşit şuruptur. Emir Çelebi, *Enmûzecü 't-Tıbb*, 168b-169a.

²⁹⁰ Fitil, anüs yoluyla vücuda verilmek üzere hazırlanan, donmuş yağ kıvamında ilaç anlamına gelmektedir. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı, Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. 1 (İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2008), 985.

²⁹¹ “Sürmek için ilaçlanmış pamuk.” Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü 'l-Mathûn (el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi)*, Hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, 6. Cilt, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 556.

²⁹² Emir Çelebi, *Enmûzecü 't-Tıbb*, 167b-168b.

²⁹³ Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 655; Emir Çelebi, *Enmûzecü 't-Tıbb*, 169a.

Emir Çelebi tüberküloz hastaları için şu ilacın oldukça faydalı olduğunu belirtir: sümüklü böcek öğütülüp gül suyu ile karıştırılır, süzülüp içine şeker katılarak hastaya verilir. Ayrıca şekerli eşek sütü verem için etkilidir. Susuzluk esnasında ise semiz otunun özütü ile kâfur birlikte içirilir. Öksürük için ayrıca oğlak eti, tavuk eti ve paça yemeği de hastalığı hafifleten gıdalardır.²⁹⁴

3.7.3.4. Nezle (Zükâm)

İbn Sina nezle ve zükâm diye adlandırdığı iki maddenin beyin boşluğunda sıvımsı ve bileşik olduğunu belirtir. Ona göre boğaza inene nezle, burundan akana zükâm denir. Çoğu hekimlerin her iki maddeyi de nezle olarak nitelendirdiğini söyler. Zükâm maddesi burna tuzlu veya farklı kıvamlarda iner. Nezle sıvısı ise yemek borusuna, mideye ve akciğere yayılır. Bazen de bu madde farklı organlara nüfuz edip tahribat yapabilir. Bu tahribat difteri, zatürre, akciğer iltihabı ve verem gibi hastalıklara sebep olabilir. Özellikle ekşi ve tuzlu kıvamdaki nezlede mide ağrısı, ishal, bağırsak iltihaplanması gibi belirtiler de kendini gösterebilir. Sümüksü kıvamda olan nezle maddesi de kulunç hastalığını oluşturabilir. Nezle, güneşte aşırı durmak, vücutta zehir etkisi oluşturan gıdalar yemek gibi mizaca has olan sıcaklık sebebiyle oluşabilir. Ya da mizacın soğukluğu ile beraber ortaya çıkan soğuk alınlığı, kuzey rüzgârları ve soğuk havalarda başın açık olması da hastalığı tetikleyebilir. Aşırı sıcak duş almak, aşırı hareketlilik, öfke ve psikolojik çöküntü gibi hallerden biri ile gevşeyen beyin yapısının soğuk hava ile karışması ve damardan kan aldırıldıktan sonra gevşeyen organlar da nezlenin oluşumuna neden olabilir. Sıcak mizaca sahip bir kimsenin tabiatının bozulması ile bağışıklığın zayıflaması da nezleye sebep olur. Sıcak mizaçlı kimseler soğuk mizaçlı kişilere göre organların soğukluğuyla oluşabilecek iç nedenlerden kaynaklı bu hastalığa karşı dirençlidirler. Genelde harici sebepler sıcak mizaçlı kimselerde bu hastalığa sebep olur.

Soğukluk nedeniyle oluşan nezle oran olarak sıcaklık nedeniyle oluşan nezleden daha fazladır. Soğuk beyin, kendisine ulaşan gıdayı pişiremez ve mideden ve diğer organlardan beyne yükselen buharı temizleyemez. Beyinde toplanan buhar tekrar diğer organlara geri döner. Bu yüzden soğuk mizaçlı kişilerde nezle uzun sürer.

²⁹⁴ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 169a-169b.

Soğuk nezlede ısıtıcı olan torak otu yağı, papatya yağı ve mercanköşk yağı ile başı ısıtacak uygulamalar yapılmalıdır. Katı, sulu, acı, tuzlu ve ekşi kıvamda nezle hıltları vardır. Nezle maddesi bozuk ve yapışık madde ile karışık olursa bu durum soğuk nezle diye adlandırılır ve oluşturduğu bozucu etki soğuk mizaçlı kimselerde ateşli hastalığa sebep olur. Nezlesi olan kimse de öksürük fazla olursa nezle maddesi de çoğalır. Çünkü öksürük maddeyi çekici özelliğe sahiptir. Bu hastalığın tedavisinde öncelikle akşamları çok yemekten, tok uyumaktan, rüzgârdan, gündüz uykularından, soğuk karlı su içmekten sakınmalıdır. Hatta yirmi dört saat yeme içme terkedilebilse hastalık son bulur. Eğer nezle öksürük ile olursa ve nefes darlığı oluşmuşsa kolun baselik damarından kan aldırılmalıdır. Ateşli olan nezlede susuzluğa sabredilmeli, su yerine mümkünse soğutucu karakterdeki haşhaş şerbeti yapılıp içilmeli, menekşe yağı ile göğse masaj yapılmalıdır.²⁹⁵

3.7.3.5. Öksürük (Su‘âl)

Solunum yolları rahatsızlıklarından olan öksürük, çıkış yeri bakımından farklı nedenlere bağlı olmakla birlikte akciğer hastalıklarında sıklıkla ortaya çıkan belirtilerden biridir. Nemli ve kuru olmak üzere iki türü vardır. Nemli öksürük ağır veya soğuk balgamdan kaynaklanır ve tükürünce balgam çıkar. Bu öksürükte susuzluk olmaz. Menekşe, köknar yağı ve fıstık yağı ile karıştırılır; badem, kuru üzüm, incir ve hurma ile birlikte hastaya yedirilir. Göğse süsen (zambak) yağının sürülmesi ve günlük sakızının yakılarak ortaya çıkan dumanı da nemli öksürüğe faydalıdır. Bunun yanı sıra mesir macunu, tiryak-ı kebir macunu, ada soğanı macunu, ayva, kereviz ve eşek sütü de nemli öksürük için etkili ilaçlardır. Kronik öksürükte ise balın içine keten tohumu karıştırılıp verilir. Menekşe ve şeker katılmış arpa suyu da takviye olarak kullanılır. Kuru öksürükte arpa suyu ile menekşe şerbeti,

---

²⁹⁵ Tokadî Mustafa Efendi, *Tahbîzü'l-Mathûn (el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi)*, Hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, 3. Cilt, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 449-456.

tatlı nar macunu ile badem yağı faydalıdır. Eğer öksürük sıcak ve kuru ise şeker, kabak ve badem yağı karıştırılıp yenilmelidir.²⁹⁶

Öksürük nezleden kaynaklanıyorsa yani bronşlardan akciğere inmiş ise çöven otu ve kunduz hayasını koklamak iyi gelir. Haşhaş şerbeti de öksürüğü gidermede etkilidir. Gargara olarak da şu formül uygulanabilir: Haşhaş kabuğu, arpa suyu, hünnap, sibistan bitkisi ve hatmi çiçeği eşit miktarda suyla kaynatılıp süzülür. Şeker karıştırılarak gargara yapılır. Bununla birlikte mercimek, hünnap, sibistan, hatmi çiçeği ve ebegümece bir arada kaynatılıp süzülüp gargara yapılırsa faydalıdır.²⁹⁷

3.7.3.6. Ses Kısıklığı (Buhhatü's-savt)

Bu hastalık soğuk balgamdan dolayı ortaya çıkar. Çok bağırmaktan ses telleri yorgun düşer. Tedavisi, kuru öksürük için belirtilen arpa suyu ile menekşe şerbeti ve badem yağıdır. Hasta çok konuşmaktan, dumandan ve tozdan korunmalı, tuzlu, sıcak ve ekşi gıdalardan sakınmalıdır. Zira bu yiyecekler boğaza sertlik verir. Menekşe yağı ve şekerle gargara yapmak, balgam aşırı derecede varsa limon şerbeti, sirkeli bal şerbeti, bakla, kuru incir ve üzüm yemek ses kısıklığına faydalıdır (EK-5)²⁹⁸

3.7.3.7. Baş Ağrısı (Migren)

Baş, vücutta ağır maddelerin oluştuğu bir organdır. Dört hılttan safra maddesine bağlı tıkanmalarda baş ağrısı az, sevda maddesine bağlı tıkanmalarda baş ağrısı çok olur. Daha şiddetli baş ağrısı kan fazlalığına bağlı demevi tıkanmadır. En şiddetli ağrı ise balgam neticesinde oluşan baş ağrısıdır. Balgami baş ağrısının sebepleri; soğuk ve yaş karakterli gıdaları çokça yemek, yemekten sonra sıcak banyo yapmak, ayrıca aşırı mide dolgunluğundan vücudun hılt dengesinin bozulmasıyla oluşan balgam fazlalığıdır. Bu durumlar kafatasında damar tıkanıklığına ve akabinde kronik baş ağrısına sebep olmaktadır. Belirtisi ise başın bir kısmında ağırlık ve ağrı

²⁹⁶ Abdülvehhâb bin Yûsuf, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıbb*, 92a-92b; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 163b.

²⁹⁷ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 163b-164a.

²⁹⁸ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 163a.

oluşması, yüz ve göz bölgesinde kırmızılık ortaya çıkması, göz bebeğinde aklaşma ve görmeye bulanıklık meydana gelmesidir. Nabızda yavaşlama vardır. Ağızda tatsızlık, burunda nemlilik ve duylarda karışık haller görülür. Bu tür rahatsızlıkta başa ılık nesnelere değdirmek vücuda bir rahatlık hissi verir.

Hekim Emir Çelebi bu hastalığın tedavisinde sırasıyla şu yöntemleri uygulamıştır. Birinci aşamada balgamı yumuşatıcı şerbetler içilir. Sonrasında ıtrifil ve kara helile şerbeti ile balgam kusturulur. Bu arada katı yiyecekler, et, süt ve soğuk sudan uzak durulmalıdır. Bu kusturma sonrasında koçboynuzu, papatya, mercanköşk ve dereotundan birer tutam alınır ve yaklaşık iki litre suda bir miktar kaynatılır. Akabinde süzülüp yavaş yavaş başa dökülür. Bez veya sünger parçası ile de su bitene kadar sıcak bir şekilde başa uygulanabilir. Devamında çöven otu toz haline getirilir, bir beze sarılır ve tekrar tekrar koklanarak aksırtılır. Bu sayede beyin içinde bulunan akıntı ve rutubet de vücuttan ihraç edilir. Sonrasında başın sıcak bir ateşe yaklaştırılarak iyice ısıtılmasında çok fayda vardır.²⁹⁹ Bileşik ilaçlardan sıcak mizaçlar için karabaş otu şerbeti ve kukya hapi³⁰⁰, soğuk mizaçlı hastalar için karabaş otu şerbeti ile lugaziya hapi³⁰¹ beraber verilir.

3.7.3.8. Sara

Bu hastalık halk arasında cin tutulması diye isimlendirilir. Hekim Salih bin Nasrullah'a göre bu hastalık bazı organlardan beyne yükselen ve his ve hareketi azaltan anormal bir buhar sebebiyledir. Ayrıca zehirli anormal kokular, midede sindirilmeyen yemekler, bağırsak kurtları veya hastalık sebebiyle bozulmuş organlardan çıkan buharlar bu hastalığa neden olabilir. Ay tutulması sırasında doğan çocuklar veya genetik miras da bu hastalığı vücuda getirebilir. Nöbetler bazen yılda, haftada veya ayda bir vuku bulur. Bazen de vakitli vakitsiz gerçekleşir. Hastalık çoğunlukla balgam bazen de sevda ve kan sebebiyle gerçekleşir. Safradan kaynaklı

²⁹⁹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 108b-109a.

³⁰⁰ Eski tıpta geçen, sarısabır, pelin otu ve mastaki sakızından yapılan bir çeşit hap. Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 311b.

³⁰¹ Katranköpüğü, mahmûde (sakmunya), uşşak zamkı, eftimon (gelinsaçı otu), darfil, safran gibi bitkilerden yapılan bir çeşit hap. Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 315a.

sara hastalığı nadirdir. Bu hastalığın ilacı vücudun bütününü ovmak ve tiryak-ı faruk ilacının damıtılmış suyunu boğaza yavaşça akıtarak hastalık şifa bulur. Sedef suyu ve kehribar yağını burundan damlatmak da hızlı bir şekilde hastalığı iyileştirir.³⁰²

3.7.3.9. Ödem (İstiskâ)

Organların arasına soğuk madde girmesidir. Bu hastalıkta mide, ciğer ve bağırsaklar şişer. Ayrıca karın derisi ve karın yağı arasında da ödem ortaya çıkabilir. Ödem birçok türü vardır.

Ciğerlerde dokunulduğunda sıcaklık hissi veren şişler veya ödemler, kan sebebiyle veya kan ile safranın karışmasıyla oluşur. Kanın balgam veya kara safra maddesiyle de karışmasından dolayı bu ödemler oluşabilir. Bu ödemler ciğerlerin sıcaklığının fazlalığıyla güçsüzleşmesi ve vücutta bulunun safra, balgam ve kara safra gibi maddelerin ciğerin bir kısım bölgelerine yerleşmesi sebebiyle de oluşur. Bu durumun belirtileri ciğerlerin sıcak olması, kuru öksürük, gece ateşlenmesi ve nefes darlığıdır. Sağ tarafa yatarken ağrının fazlalaşması, ağız kuruluğu, dil yüzeyinin siyahlaşması, susuzluk hissi ve kabızlık hali bu hastalığın diğer belirtileridir. Bu hastalık zatülcenbe (plörezi) benzer bir hastalıktır. Öksürük ve nabız hızına bakılarak hekimler tarafından teşhis edilebilir.

Bu hastalığın tedavisi; Galen'e göre sağ elin baselik damarından bayılincaya kadar fasd yöntemiyle (damardan) kan alınmasıdır. İslam hekimlerine göre ise bu damardan hızlıca ve aralıklı kan almak daha uygun olur. Eğer ödem ciğerin üst bölgesinde ise şırınga yöntemi ile tedavi olunur. Eğer hastalık ciğerin çukur bölgesinde ise hastaya gül şerbeti, menekşe şerbeti, kudret helvası, hıyarşenbe ve demirhindi şerbetleriyle beraber müşhil edici takviyeler verilmelidir. Eğer hastalık balgam sebebiyle oluşmuşsa garikun (katranköpüğü) hapi ile beraber ishal edici ilaçlar verilmelidir. Kara safradan kaynaklanmış ise müşhiline eftimon (gelinsaçı), besfayec (çıyanotu) ve sinameki katılmalıdır. Ayrıca ayva yağı, sandal ağacı yağı ve

³⁰² Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 140a-141b.

gül sirkesini karıştırıp ödemli bölgeye masaj yapılmalıdır. Bu tedavilerin yanı sıra deve sütünün faydalı olacağı belirtilmiştir.³⁰³

3.7.3.10. Bağırsak Kurtları (Dûd)

Bağırsak kurtları dört çeşittir. Birinci türü; bağırsakların üst kısmında boyu bir metreye kadar ulaşabilen geleneksel tıpta “hayyat” denilen solucan gibi bağırsak kurdudur. İkinci türü; “habbü’l-ka’r” (kolan) denilen ve bağırsakta oluşan yassı şekilli kurtçuklardır. Bu kurtçuklar bazen kesesiyle beraber çıktığında biraz uzunca olur. Kesesiz kabak çekirdeği gibi yassı olarak çıkar. Halk arasında bu çeşit bağırsak kurtlarına “namazbûr” denir. Üçüncü türü; bazen kulunç ağrısı gibi ağrı oluşturan ve bazen de acı veren hareketli bağırsak kurtlarıdır. Dördüncü tür; makada yakın sirke kurdu gibi küçük kurtçuklardır. Bu kurtçuklar, midenin aşırı dolgunluğu veya hazımsızlığı sonucunda oluşan kokuşmuş yaş balgamlar sebebiyle vücutta ürerler. Aşırı derecede buğday aşısı, böğrölce, bakla, çiğ et, süt, yaş meyve ve otlar yemek, yemekten sonra sıcak banyo yapmak ve tok karınla ilişkide bulunmak, bu kurtçukların oluşumuna neden olur.

Bağırsak kurdunun belirtisi; gece yatarken ağızdan salya gelmesi, makadın kaşınması, dişlerin gıcırdatılması, uykudan sıçramak, bağırma, korkma gibi durumlardır. Bazen de uyanırken sinirli olmak ve gündüzleri dudakların aşırı kuruması bu kurtçukların vücutta var olduğuna işarettir.³⁰⁴

Büyük bağırsak kurtlarının tedavisi için şekerli süt içmek, üzerine tarçın ve yabani kekik ekilmiş ve süt ile pişmiş nohut yemeği yemek faydalıdır. Bununla birlikte balgamın kusturulması ve acı gıdalar yenilmesi kurtları vücuttan atar. Kişniş, sarı yavşan otu, şeftali yaprağı özütü, sarımsak, katran, kebere kökü, gelinsaçı, Ebuçhil karpuzu içi, çivit otu kurtlara karşı etkili ilaçlardır. Nane ile dövülmüş çörek otunun göbek üzerine hamur şekline getirilerek yakı yapılması da oldukça etkilidir.³⁰⁵

³⁰³ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 230b-231a; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 184a-186b.

³⁰⁴ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 219b-220a.

³⁰⁵ Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 637; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 193b-194b.

3.7.3.11. Anemi (Noksânü'd-dem)

Kansızlık; kan damarlarının boşalması, aşırı ishal olmak, çok kan akması, sık cinsel ilişkide bulunmak, burundan fazla miktarda kan akması veya hayız kanının çok gelmesi gibi nedenlerle oluşur.

Kan mizaçlı kimselerde kansızlık sebebiyle yüz kızıl renkte olur ve boyun damarları belirgindir. Ağız içi tatlı, hacamat bölgeleri de kaşıntılıdır. Gövde sıcak ve beden huzursuzdur. Vücutta aşırı ateşli bir sıcaklık hissedilmekle beraber el ve ayaklar soğuk olur. Ateşli bir nöbet olmaz, fakat hasta soğuk su ve havadan, vücut soğutucu ilaçlardan rahatlık hisseder. Gündüzleri bu belirtiler daha çok hissedilirken geceleri daha sakin geçer. Uykusuzluk ve iştahsızlık bu mizaçtaki kişilerde oluşan kansızlıkta daha belirgindir.

Safra mizaçta kişilerde kansızlık sebebiyle kişinin benzi sarı ve ağız tadı acıdır. Aşırı derecede ateşlenme oluşmakla beraber nabız vuruşu ince ve zayıftır. Vücut ısısı sıcak, dudaklar kuru ve idrar sarı renkte olur. Aşırı susuzluk, bedende sızı hissi ve gevşeklik olur. Gündüzlerde bu belirtiler fazlalaşmakla beraber geceleri sakinleşir. Gereksiz korkular ve sayıklamalar da safra mizaçlı kimselerde kansızlığın oluşturduğu sonuçlardır.

Balgam mizaçlı kimselerde yüz rengi beyaz ve ağız tadı acıdır. Nabız yavaş atmakla beraber aşırı uyku uyumak, vücutta gevşeklik, hareketlerde yavaş olmak ve sağlıksız düşünceli haller belirgindir. Yemek iştihası azdır. Göğüste sızı ve yel gibi durumlar gözükmeyle beraber bazı bölgelerde şişkinlikler oluşabilmektedir.

Sevda mizaçlı kişilerde ise kansızlık sebebiyle ağız tadı ekşi, yüz rengi donuk ve renksizdir. Panikatak durumlar, endişe, kalp çarpıntısı, sağlıksız düşünce, can sıkıntısı, aşırı derecede iştahlı olmak, gece yatarken sayıklamak ve dengesiz konuşmalar sevdavi mizaç kimselerde kansızlığın oluşturduğu belirtilerdir.³⁰⁶

Soğuk mizaçlı olup da kansızlıktan muzdarip hastalar için eski dönemlerden beri tebâderyus macunu önerilmiştir. Aynı zamanda mide, karaciğer, böbrek ve dalak ağrılarına, idrar tutulmasına, hayız ve kulunç hastalıklarına iyi gelen bu macunun terkibi şu şekildedir: Sarı sabır, katranköpüğü, safran, tarçın, eğir otu, mastaki sakızı,

³⁰⁶ Şaban-ı Şifâî, *Hülâsatü'l-Ebdân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, nr. 5538, 7a-8a.

balsam ağacı reçinesinin yağı ve meyvesi, sütleğen, beyazbiber, karabiber, centiyane, izhir otu, kıst otu, dalak otu, mürüsafi, mürümekki, gelinsaçı otu, kedi otu, sakmunya, Çin tarçını, Hint sümbülü ve kakule karıştırılarak balla kıvam verilir ve hastaya sabah akşam onar gram yedirilir.³⁰⁷

3.7.3.12. Hemoroit (Bevâsîr)

Halk diliyle basur diye adlandırılan bu hastalık makatta üzüm, dut ve incir şekillerinde meydana gelir. Farklı büyüklükte olup bazen kanamalı bazen de şişlik şeklinde açığa çıkar. Bunun sebebi çoğunlukla sevda maddesinin çokluğu nedeniyle ciğerlerin aşırı ısınmasından ve dalağın mizacının bozulmasındandır. Balgam sebebiyle oluşan hemoroit hastalıklarında ise hastanın dudağı beyaz ve kuru olur. Benzinde sarılık ve kalp çarpıntısı belirir. Dili siyah ve bedeni güçsüzdür. Bazen de kıl diplerinde kaşıntı oluşur. İlacı; ağrılı olup kanamalı değilse kolun baselik damarından kan alınmalıdır. Hastanın mizacı kara helile otu, mukl-ı erzak zamkı ve mürver tohumundan 35'er gram karıştırıp toz haline getirdikten sonra biraz badem yağıyla hamur gibi yoğurarak terbiye edilir. Terkibin ağırlığının üç katı ile macun haline getirilir ve günlük 10-15 gr. tüketilir. Hemoroit sebebiyle sıvımsı kıvamda belli aralıklarla oluşan akıntı, sara hastalığı ve melankolik rahatsızlıklardan koruduğu için sağlığa faydalıdır. Bununla beraber hemoroit, aşırı kanama şeklinde olursa karaciğer zayıflığına ve vücutta ödemlerin oluşumuna sebep olur. Bu durumda vücudun arka kısmına kuru şişe uygulamaları yapılmalı, devamında kuzukulağı otu şerbeti, mersin yemişi şerbeti içirilebilir. Safra fazlalığı bulunan hastalarda müşhil edici tedavi yapılması daha uygun olur.³⁰⁸

3.7.3.13. Veba (Taun)

Günümüzde hasta farelerden insana geçen bir mikrobun yol açtığı veba, eski devirlerde tüm bulaşıcı hastalıklar için genel bir isim olarak kullanılmıştır. Buna göre salgın hastalıklar, havanın mizacının bozulmasıyla oluşur. Bunun yeryüzü ve

---

³⁰⁷ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 294b.

³⁰⁸ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyâtü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 215a-216a.

gökyüzündeki hareketlere bağlı sebepleri vardır. Yeryüzündeki sebeplerinden bir kısmı; yaşam alanlarında oluşan kötü kokular, köpek ve hayvan leşlerinin çokluğu, pis kokuların olduğu bölgelerde suların az akması ve bu sulardan içilmesi, savaş meydanlarındaki ölülerin defnedilmeyip açıkta kalması, lağım sularının açıktan akması, dericilerin deri tabaklaması sırasında yayılan kötü kokular gibi etkenlerdir. Bu etkenler bulaşıcı hastalığın hızla yayılmasını da tetikler. Leylek, fare gibi bazı hayvanların yuvalarından ayrılıp sırtüstü sürünmeleri de salgın hastalıkların yaklaşmakta olduğunun delili sayılabilir.

Gökyüzü olaylarına bağlı salgın hastalıklar da belirtilerinden anlaşılabilir. Mesela yaz sonu ve sonbahar mevsiminde gök taşının çoklukla düşmesi veya parlak yıldız kaymaları, sabahları gün doğusundan esen sabâ rüzgârıyla lodos rüzgârının kışın ilk ayında ve kış ortasında çok esmesi, sık sık havanın yağmur yağacakmış gibi olup yağmaması, salgın hastalığın varlığına veya oluşumuna işaret eder. Ayrıca ilkbaharda yağmurun az yağıp güney rüzgârlarının çoklukla esmesi, havanın bulanık görünümü, hatta bir müddet havanın berraklığı sonrasında bulutlanıp akşamları soğukluğun artması, yaz aylarında sıcaklığın az olması, yazın gökyüzünde şimşek çakması ve gökten sert maddeler yağması, salgın hastalığın yaklaşmakta olduğunun habercileridir. Özellikle yaz günlerinde, havanın kokuşması fazla olduğu için veba yaygındır.³⁰⁹

Veba hastalığına yakalanan kişide çıkan yaygın belirtiler; ateş, mide bulantısı, kusmak, kalp çarpıntısı, kulak ve koltuk altında ve butlarda ortaya çıkan şişlerdir.³¹⁰

Bu tür bir salgından kurtulmak için mizacı kan aldırarak dengelemek lazımdır. Ayrıca bir kısım yaş ve tatlı meyvelerden perhiz etmek; limon, demirhindi, ışgın gibi ekşi meyve ve şerbetleri tüketmek gerekir. Ayrıca vücut aşırı harareten korunmalıdır.

Vebayı engelleyen yöntemlerden biri de temiz havadır. Evde kâfur bulundurmak havayı temizler. Bununla birlikte kapalı alanlarda elma, armut, alıç, ağaç kavunu, limon ve narenciyeden bulundurmak havanın sterilizasyonuna katkı sağlar. Ayrıca

---

³⁰⁹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 242b-243a.

³¹⁰ Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 657.

evlerde yetiştirilen soğuk tabiatlı gül ve nilüfer gibi güzel kokulu çiçekler de salgın hastalıkların bulaşıcılığını azaltacaktır.³¹¹

3.7.3.14. Böbrek ve Mesane Taşı (Emrâzu'l-külâ ve'l-mesâne)

Taşlar, mineral tuzlarının birikmesi neticesinde ortaya çıkar. Hem böbrekte hem de mesanede (idrar kesesi) taşlar oluşabilir. Hastalığın nedeni katı ve yapışkan balgam, irin veya kandır. Böbreklerde taşın belirtileri; karın ve yan taraflarda ağrı ve ağırlıktır. İdrarda kızıl kum görülür. Böbrek taşları genelde yaşlılarda gözükür ve kırmızı olur. Mesanedeki taşın belirtisi ise cinsel organın dibinin kaşınması ve kasıkta ağrı olmasıdır. Kadınlarda bu hastalık az gözükür. Zira idrar yolları geniştir.

Hastalığın ilacı; vücutta zararlı ve fazla olan hılt kusarak çıkarılması, balgamın ishal ile yok edilmesidir. Hıltlar kusturularak ve ishal edilerek bozulmuş mizaç düzeltilir. Sonrasında taşlaşmayı önleyen ilaçlara devam edilir. Kereviz tohumu ve benâduk hâpî³¹² gibi idrar sökücü ilaçlar kullanılmalıdır. Ayrıca demirdikeni, kust, balsam ağacı odunu, meyvesi ve yağı, altın otu, baldırıkara, yanmış akrep külü ve akrep yağı, yumurta kabuğu, yanmış tavşan külü, dövülmüş toz billur, lahana koçanının külü ve süngerde bulunan taşlar, taşları parçalayıp idrarla dışarı atar.³¹³

Öte yandan hastanın ılık su içinde oturması, beline ve kasıklarına akrep yağı sürülmesi, her sabah otuz gram turp suyunun aynı miktar badem yağı ile birlikte içilmesi taşları ufaltıp idrar yolunu temizlemede etkilidir. Tedavi süresinde paça, sığır eti, süt, kaymak, yoğurt, peynir ve yumurtadan uzak durulmalıdır.³¹⁴

---

³¹¹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 243a-243b.

³¹² Birçok bitkinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan ilaç. Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 356b.

³¹³ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 204b-206b.

³¹⁴ Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, 576.

3.7.3.15. Erken Boşalma (Sür‘at-i İnzâl)

Cinsel rahatsızlıklardan olan erken boşalma, kişinin cinsel hayatını olumsuz etkileyen hastalıklardan biridir. İslam tıbbında bu rahatsızlığın sebebi meni kanallarının geniş olması ve tutma kuvvetinin zayıf olmasıdır. Bu da nemlilik ve soğukluk sebebiyle olur. Erken boşalmanın belirtisi meninin fazla olması ve yanarak çıkmasıdır. İlacı vücudu rutubetten ishal ve kusma yoluyla arındırmaktır. Ayrıca kişinin kasık ve testis bölgesi nergis yağı ve mersin yağı ile yağlanmalıdır. Bazen hastada ereksiyon olur ancak meni gelmez. Bunun nedeni vücuttaki nemin azalmasıdır. Tedavisi ise kurşun plaka üzerine gül, nilüfer ve marul gibi soğutucu ilaçların sürülerek sırt kısmına yakı gibi bağlanması, ayrıca sirkeli bal şerbeti ile marul tüketilmesidir.³¹⁵

3.7.3.16. Vitiligo (Behak)

Vitiligo ya da halk arasında alaca hastalığı diye isimlendirilen bu hastalık, deri üzerinde beyaz veya siyah lekeler şeklinde ortaya çıkar. Vücutta bulunan hiltların fazla olması gibi dâhili etkenler veya harici etkenler bu hastalığın oluşmasında önemli faktörlerdir.

Vitiligo hastalığının tedavisine ilk olarak vücutta kan, safra, balgam veya sevda maddelerinden hangisi fazla ise tespit edilip mizacı düzeltici, mide ve ciğerlere kuvvet verici şerbetler içilerek başlanmalıdır. Bu hastalıkta hacamat fayda vermez. Hasta ishal edilerek boşaltılır. Eğer hastalık dış etkenlerden kaynaklanıyor ise, kan dolaşımını hızlandıran mecukan (jalap), türbit otu, ağaçlarda oluşan katranköpüğü (garikun), Ebucehil karpuzu, sütleğen otu, acı hıyar kökü, acı badem, nezle otu (akırınkarha) ya da doğal sodyum karbonattan herhangi birisiyle lavanta suyu, sirke veya limon suyundan biri karıştırılır ve vücudun hastalıklı bölgesine uygulanır.

Dâhili sebeplerden oluşan vitiligo hastalığı için şu uygulama yapılır; 3 gram nezle otu ile 1,5 gram kuzgunayağı (itrilal) toz haline getirilip bal ile macun yapılır ve hastaya yedirilir. Daha sonra hasta, alaca yerleri açık bir şekilde en az iki saat güneşte bekletilir. Vücut ısındıkça alaca bölgeler küçük sivilceler şeklinde kabarır ve

³¹⁵ Mustafa Sarı, *Esbâb ve Alâmât-ı Semerkandî*, (Konya: Palet Yayınları, 2013), 67; Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 214b.

içinden beyaz veya sarı renkte sıvı toksin maddeler gelmeye başlar. Bu uygulamaya hastalığın şekline göre gerekirse birkaç gün devam edilmelidir. Ayrıca hazırlanan macuna ve bu tedaviye bir müddet devam edilecekse, sıcak ve güneşli günlerde oturarak, uygulamanın aynı şekilde yapılmasına dikkat etmek gerekir.³¹⁶

Beyaz lekelerle ortaya çıkan vitiligo hastalığı için balgam sökücü ilaç ve helile otundan yapılan ıtrifil macunu verilebilir. Bunun yanı sıra zirkele, nezle otu, turp tohumu, çöven otu, hardal, delice bakla birlikte dövülüp güneş ışığı altında hasta deriye sürülür. Ayrıca ayda bir kez az miktarda vücuttan kan alınmalıdır. Bir başka formül; çöplene otu, arsenik, kükürt, çöven otu, katreze tohumu her birinden on altışar gram alınarak dövülür, soğan suyuyla yoğurulur ve hamamda hastanın vücuduna sürülür. Bir müddet bu şekilde beklemelidir. Yaş ceviz kabuğu da bu hastalığa iyi gelir.³¹⁷

3.7.3.17. Uyuz (Hıkke)

Uyuz hastalığı eski Türkçede gicik olarak da isimlendirilir. Kuru ve sulu uyuz olmak üzere ikiye ayrılır. Kuru uyuzun nedeni, vücudun aşırı kuruluğu veya vücuttaki yanmış safranın fazlalığıdır. Bazı durumlarda yanmış safra bir sonraki evrede sevda maddesine dönüşür. Bazen de yarı yanmış olarak sevda maddesine yakın bir kıvamdadır. Bu hastalıkta vücut kepeklenir. Sulu uyuzun sebebi ise vücuttaki balgamın rutubetidir. Bu durum, tuzlu balgamın kana karışması nedeniyledir. Kaşıntılı cereyan eden uyuz hastalığı çok tuzlu, ekşi ve tatlı yemekten veya uykusuzluk, yorgunluk ve kirden kaynaklanır.

Uyuzun kuru olan kısmını tedavi etmek için sık sık yıkanmak yeterli bir tedbirdir. Yıkanırken kepekli nohut unu ve hidratlı doğal sodyum karbonat (natron) ile hasta vücudunun ovulması, kaşıntı çoksa kan alınması ve kaynamış helile suyu faydalıdır. Bu kişiler yağlı yiyecekler yemeli, sulu şerbetler içmelidir. Sulu uyuzda ise önce hacamat yöntemiyle kan alınır, ardından kaynamış kara helile otu suyu içilir.³¹⁸

³¹⁶ Sâlih bin Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, 287b-288a.

³¹⁷ İbrahim bin Abdullah, *Alâim-i Cerrâhîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 568, 108b-109a.

³¹⁸ Abdülvehhâb bin Yûsuf, *Kitâbu'l-Müntehab fî't-Tıbb*, 134b-135a.

Kuru ve sulu uyuzda ortak tedavi ise; meyve kompostosu yemek, gelinsaçı otunu su veya süt ile kaynatıp içmek, peynir suyu ile beraber ishal edici devalar kullanmak, şahtere otunu su ile veya şekerli su ile kaynatıp şerbet haline getirerek içmektir. Ayrıca her defasında on üçer gram kara helile, sarı helile ve kâbili helile otları karışım halinde kaynamış suya konup bir miktar demlendikten sonra çayını içmek de çok faydalıdır. Arpa suyunu şeker ile karıştırarak kullanmak da ihmal edilmemesi gereken bir yöntemdir. Bunlardan başka hindiba, semizotu, ebegümeci veya ıspanak haşlamalarını yemeli, ekşi nar suyu içmeli ve zorunlu kalmadıkça safra maddesinin artmaması için oğlak eti dışındaki etleri tüketmemelidir. En ağır devresinde olsa bile hastalığın iyileşmesinde Aloe vera (sarısabır) bitkisinin jelini krem gibi sürerek haricî bir şekilde kullanmak, hızlı ve etkili bir sonuç verir.³¹⁹ El ve ayaklardaki uyuz için sıcak suya tuz konularak uyuz olan yerin suya batırılması da faydalıdır (EK-6).³²⁰

---

³¹⁹ Emir Çelebi, *Enmûzecü't-Tıbb*, 240b-241a.

³²⁰ Nidâi Çelebi, *Menâfi'ü'n-Nâs*, 140.

SONUÇ

Bu tez çalışmasında İslam tıbbının temellerini oluşturan konular ele alınmış, hastalıkların tedavilerindeki uygulamalara yansımaları örnekleriyle incelenmiştir. Bunun için farklı dönemlerde ele alınan tıp eserleri incelenmiş, öncelikle tıbbın teorik temelleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Gerek Hippokrates ve Galen gibi Yunan hekimler gerek Müslüman Arap hekimler gerekse Osmanlı hekimleri mizaç ve hıltlarla ilgili benzer tespitlerde bulunmuşlardır. Mizaç ve hılt konusunda en sistematik bilgiye İbn Sînâ'nın *el-Kânûn* eserinde rastlanmaktadır. İbn Sînâ'dan sonra yazılan eserler de aynı tanım ve tasnife bağlı kalmışlardır.

Eski tıpta hastalıkların teşhis ve tedavisi mizaç ve hılt kavramları üzerine inşa edilmiştir. Zira tüm sistem insanın ve varlıkların tabiatlarının doğru şekilde tanınmasına bağlıdır. Dolayısıyla bir hekimin mesleğini icra edebilmesi, ilgili hastalığa uygun ilaçları verebilmesi; mizacı, nitelikleri ve hıltları ayrıntısıyla bilmesiyle mümkündür. Tüm evren ateş, hava, su ve toprak unsurlarından ve onlara yansıyan sıcak, soğuk, nemli ve kuru niteliklerinden oluşmakta, böylece her canlı ve cansıza özgü mizaç denilen yapı meydana gelmektedir. İnsan özelinde ise mizaç; bedendeki kan, balgam, safra ve sevdadan oluşan dört sıvıdan birinin diğerlerine baskın gelmesiyle bireye özgü oluşan maddi yapıdır. Bu yapı; cinsiyet, yaş, iklim, yeme içme, uyku, psikoloji gibi birçok sebeple şekillenir.

Kan vücutta besin yapan en önemli unsurdur. Sindirimde tam pişmiş olan maddedir, üretim yeri karaciğerdir. Balgam, kanın pişmemiş hâlidir ve beyinde yapılır. Safra, kan üzerinde köpük olarak yüzeye çıkan, karaciğerde üretilen maddedir. Sevda ise kan içindeki ağır metal ve minerallerin dibe çökmesiyle oluşan maddedir, dalak ve midede üretilir. Hıltların vücutta farklı oranlarda ortaya çıkması dört farklı karakter meydana getirir: demevi (kan baskın: sıcakkanlı), balgami (balgam baskın: soğukkanlı), safravi (safra baskın: asabi) ve sevdavi (sevda baskın: melankolik). İnsan beden ve ruhundaki iyilik hâlinin devamı, baskın hıltın vücut içinde dengesinin korunmasına bağlıdır, sağlıklı bir yaşam ancak bu şekilde mümkün olabilir.

Hastalıklar vücuttaki hılt dengesinin bozulmasıyla ortaya çıkmaktadır. Basit ve bileşik olarak ikiye ayrılan hastalıklarda tedavi insanın mizacıyla zıt olan ilaçlarla tedavi şeklindedir. Yani dengesiz olan her şey belli bir ölçüde zıddıyla dengelenir.

İslam tıbbının hatta eski tıbbın dünyadaki en büyük temsilcilerinden olan İbn Sînâ (ö.1037), hastalıkların kendi içinde sıcak ve soğuk olmak üzere farklı karakterlere sahip olduğunu, bunun tespitinden sonra hastalığın zıddı olan mizaçtaki ilaçlarla tedavi yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Örneğin göğüs hastalıklarından olan nezle ateşli ve sıcak karakterli ise soğutucu özellikte olan haşhaş şerbeti içirilmesini ve menekşe yağı ile göğse masaj yapılmasını önermiş, nezle soğuk karakterli ise ısıtıcı ilaçlardan torak otu yağı, papatya yağı ve mercanköşk yağı ile başı ısıtacak uygulamaları tavsiye etmiştir.

Bir başka göğüs hastalığı olan tüberkülozun belirtisi 15. yüzyıl hekimi Tabib İbn Şerif'in tecrübelerine göre hastanın öksürmesi, sıcak balgam ve kokmuş irin tükürmesi şeklindedir. Böyle olursa hastalığın mizacı sıcaktır, dolayısıyla soğuk karakterli eşek sütü, kız bebeği emziren annenin sütü, arpa çorbası ve hafif gıdalar tüberküloz için faydalıdır.

Astım hastalığı için ise 17. yüzyıl Osmanlı hekimleri Salih bin Nasrullah ve Emir Çelebi; eğer hastalık katı hıtlar sebebiyle oluşmuşsa garikun hapı gibi mizaca zıt olan ishal edici ilaçlarla vücut temizliği yapılması gerektiğini; eğer kan fazlalığı sebebiyle hastalık oluşmuş ise hacamat yoluyla vücuttan kan aldırılması ve yumuşatıcı merhem ve yağlarla göğüs bölgesine masaj yapılması gerektiğini söylemişlerdir.

Beyin ve sinir hastalıklarından olan sara, hekim Salih bin Nasrullah'a göre bazı organlardan beyne yükselen ve his ve hareketi azaltan anormal bir buhar sebebiyle oluşmaktadır. Anormal kokular, sindirilmeyen yemekler, bağırsak kurtlarından da kaynaklanabilen bu hastalık için vücudun bütününe ovmalı ve tiryak-ı faruk ilacının damıtılmış suyunu hastanın boğazına damlatmalıdır. Bununla birlikte sedef suyu ve kehribar yağını burundan damlatmak da faydalıdır.

Dahili hastalıklardan ödem, organların arasına soğuk madde girmesidir. Emir Çelebi bu hastalığın soğuk karakterli yani kanın balgam veya sevda maddesiyle karışmasından dolayı oluşabileceğini söylemiştir. Tedavi için sıcak mizaçlı menekşe şerbeti ve hıyarşenbe şerbeti ile müshil edici takviyeler verilmelidir. Ayrıca deve sütü ve farklı bitkilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan garikun hapı da faydalı ilaçlardandır.

15. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Abdülvehhâb bin Yusuf, cilt hastalıklarından olan uyuzu kuru ve sulu olmak üzere ikiye ayırmıştır. Kuru uyuzun tedavisi için sık sık yıkanılması, bu sırada kepekli nohut unu ve hidratlı doğal sodyum karbonat (natron) ile vücudun ovulması gerektiğini söyleyen hekim, sulu uyuzda ise hacamat yöntemiyle kan alınmasının faydalı olduğunu belirtmiştir.

Görüldüğü üzere hastalıkların tedavisinde gerek insanın gerek hastalığın gerekse ilaçların mizaçları ayrı ayrı göz önünde bulundurulmuş, bozulmuş olan vücut dengesinin zıt karakterli formüllerle düzeltilmesi amaçlanmıştır. Bunun için tedaviye yardımcı olarak hacamat ve damar yoluyla kan aldırma metotları ile perhiz tavsiye edilmiş, böylece hastalığa bütüncül bir yaklaşım benimsenmiştir. Mizaç ve hılt temelli bu tedavi yöntemleri 19. yüzyıla kadar hem İslam hem de Batı dünyasında hüküm sürmeye devam etmiş, yeni bilimsel bulgu ve gelişmelerle birlikte yerini modern tıbbı bırakmıştır.

Netice olarak kadim tıp teşhis ve tedaviye tamamen mizaç temelinde yaklaşmış, çözümü de bu çerçevede değerlendirmiştir. Kadim tıbbı göre kâinattaki canlı cansız her şeyin bir mizacı olduğundan tıbbın tüm teorik ve pratik temelleri mizaç ilmine göre şekillenmiştir. Bu alanda yapılacak daha fazla çalışmanın tıp tarihine ve bilim dünyasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülvehhâb bin Yûsuf. *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıbb*. Tire Necip Paşa Kütüphanesi, nr. 591.
- Ağırakça, Ahmet. "Osmanlı Tıbbının Kaynakları", *Osmanlılarda Sağlık*. C. 1. Editör: Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz. İstanbul: Biofarma Yayınları, 2006, 133-163.
- Ağırakça, Ahmet. *İslam Tıp Tarihi*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2016.
- Ahi Çelebi. *Tercüme-i Mucezü'l-Kanun*. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, No. 3489/1.
- Aksu, İbrahim. "İbn Sînâ Felsefesinde Mizâc Kavramı ve Nefs ile Olan İlişkisi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Aksu, İbrahim. "İbn Sînâ Felsefesinde Mizaç-Ahlâk İlişkisi", *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, 125-154.
- Angkasa, Refika. "Galenos, Ebu Bekir er-Razi ve Farabi'de Psikoloji-Ahlak İlişkisi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi*. C. 1. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı, Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. C. 1. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2008.
- Bâhnâme-i Pâdişâhî Tercümesi*. Süleymaniye Kütüphanesi, Nr. 1408.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016.
- Baykent, Ufuk Özen. "Sokrates Öncesi Felsefede Arkhe Sorunu", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, C. 5, S. 5, 2018, 130-142.
- Baytop, Turhan. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

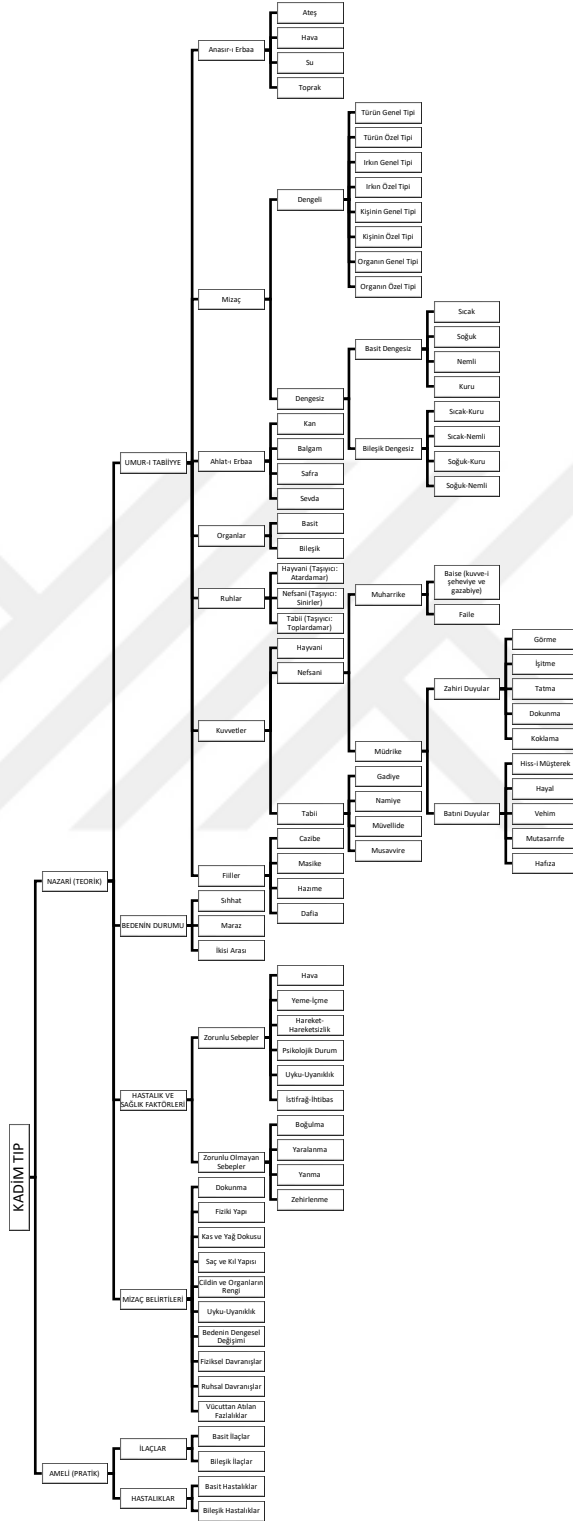
- Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). *Teshîl fi't-Tıbb*. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, No. 3575.
- Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). *Müntahab-ı Şifa*, I. Hazırlayan: Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990.
- Cengiz, Yunus. “Câhiz’in Mizaç Düşüncesi: Yeni Bir Ahlâk Edinmenin İmkânı Üzerine”, *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, 31-55.
- Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî. *el-Mansûrî fi't-Tıbb*. Hazırlayan: Doktor Hâzım el-Bekrî es-Siddîkî. Kuveyt: Arap Birliği Eğitim, Kültür ve Bilim Örgütü, 1987.
- Emir Çelebi. *Enmûzecü't-Tıbb*. Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, No. 1/342.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan. *Orta Çağ'da Tıp*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2019.
- Erdemir, Ayşegül Demirhan. *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*. Cilt 1. İstanbul: İstanbul Tıp Kitabevi, 2015.
- Galenos. *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, Çeviri: Nur Nirven. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.
- Hippokrates Külliyyatı*. Sunuş: Jacques Jouanna-Carolin Magdelaine, Çeviri: Nur Nirven. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.
- Hüseyin Remzi. *Lugat-ı Remzi*. C. 1-2. İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Remzi, 1305.
- İbn-i Sina. *El-Kânûn Fi't-Tıbb*. Çeviren: Esin Kâhya. 1. Kitap. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017.
- İbnü'n-Nefis. *El-Mûcez fi't-Tıbb*. WMS OV 218, <https://www.wdl.org/ar/item/17147/> (Erişim Tarihi: 22.01.2022)
- İbnü'l-Baytar. *el-Câmi ' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*. Ayasofya, No. 3745.
- İbrahim bin Abdullah. *Alâim-i Cerrâhîn*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 568.
- İlaç ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

- İmam İbn Kayyim el-Cevziyye. *Tıbbu'n-Nebevi*. Tercüme: Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2019.
- İshâk b. Murâd. *Edviye-i Müfrefede*. Hazırlayanlar: Mustafa Canpolat, Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Jackson, Ralph. *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*. Çeviren: Şenol Mumcu. İstanbul: Homer Kitabevi, 1999.
- Kahya, Esin. "Hipokrat", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 18. 1998, 119-121.
- Kahya, Esin. "İbnü'n-Nefîs", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 21. 2000, 173-176.
- Karagöz Arıhan, Seda. "Antik Dönemde Tıp ve Bitkisel Tedavi" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Kaya, Mahmut. "İbnü'l-Baytâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 20, 1999, 526-527.
- Kaya, Mahmut. "Râzî, Ebû Bekir", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 34, 2007, 479-485.
- Kılıçarslan, Tahsin Temel. "İlk Felsefî Önermenin Onurunu Taşıyan Bir Bilge: Thales", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Koç Aydın, Ayten. "Simya", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 37. 2009, 218-220.
- Köycü, Erdoğan. "Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması ve Tıbb-ı Nebevî'de Karantina Uygulamaları", *Uluslararası Tıbb-ı Nebevî Kongresi, 24-25 Haziran 2014 Ankara Bildiriler*, 2016, 318-343.
- Kuşlu, Harun ve Aydın, Metin. "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri", *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, 9-30.
- Muallim Nâcî. *Lugat-ı Nâcî*. Dersaadet, 1308.
- Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî. *Mürşid*. Hazırlayanlar: Ali Haydar Bayat, Necdet Okumuş, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Mustafa Ahterî. *Ahterî-i Kebîr*. İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, 1309.
- Nidâî Çelebi. *Menâfi 'ü'n-Nâs*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. 06 Mil Yz A 2484.
- Parlatır, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi, 2006.

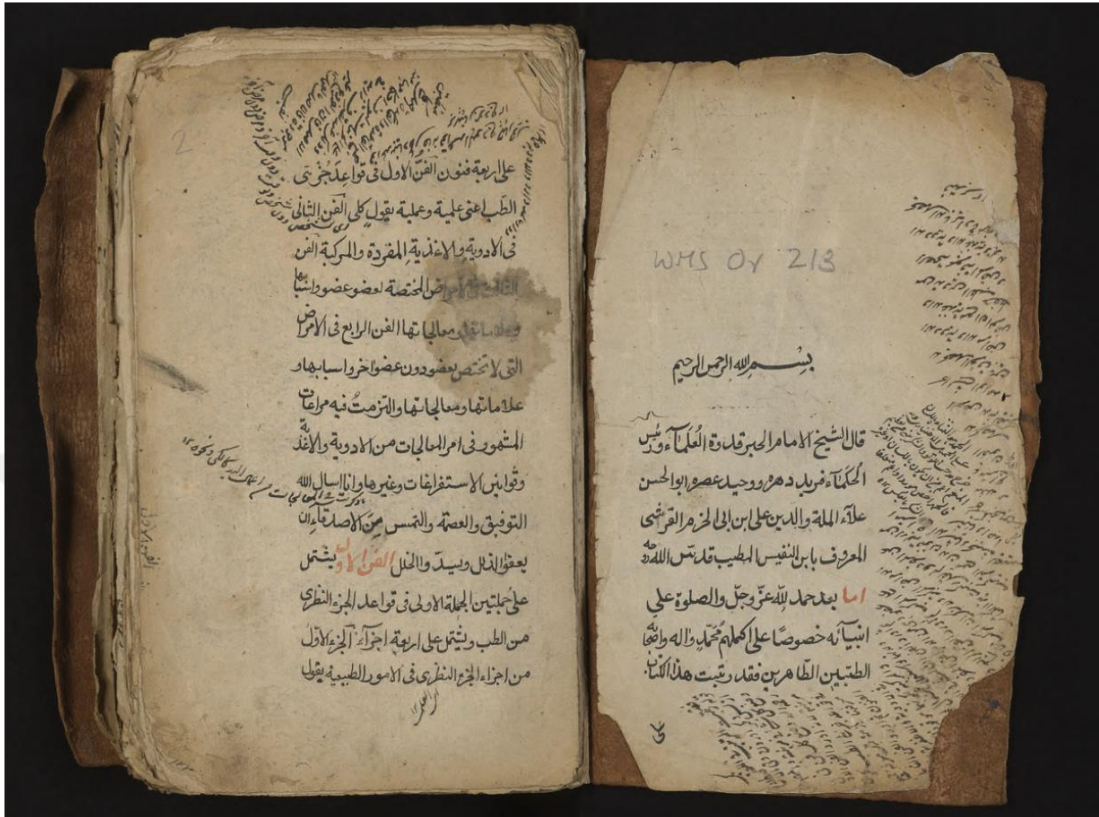
- Sâlih bin Nasrullah. *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*. Fazıl Ahmed Paşa Kütüphanesi, nr. 975.
- Sarı, Mustafa. *Esbâb ve Alâmât-ı Semerkandî*. Konya: Palet Yayınları, 2013.
- Sarı, Nil. “Tıp”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 41, 2012, 101-111.
- Shehata, Mostafa. “The Father of Medicine A Historical Reconsideration”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi*. C. 12, S. 3, Ağustos 2004, 171-176.
- Siyâhî Karamanî Larendevî. *Mecma'-ı Tıbb*. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, No: 2739.
- Şaban-ı Şifâî. *Hülâsatü'l-Ebdân*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, nr. 5538.
- Tabîb İbn-i Şerîf. *Yâdigâr*. Hazırlayan: Orhan Sakin, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2017.
- Terzioğlu, Arslan. “İbn Sînâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 20. 1999, 321-336.
- Tiryaki, Kübra Bilgin. “Ebu Bekir er-Râzî Düşüncesinde Mizaç Teorisi”, *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, 57-78.
- Tiryaki, M. Zahit ve Tiryaki, Kübra Bilgin. “Giriş-Mizaç Tartışmalarının Dünü Bugünü”, *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, Editör: M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016, 1-7.
- Tokadî Mustafa Efendi. *Tahbîzü'l-Mathûn (el-Kânûn Fi't-Tıbb Tercümesi)*. Hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Cilt 1-6, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Uçar, İlyas. “Hz. Peygamber Zamanında Medîne’de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Y. 4, S. 8, 2017, 196-218.
- Uludağ, Osman Şevki. *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*. İstanbul, 1341.
- Yılmaz, Orhan. “Tıbb-ı Nebevi ve Bu Konudaki Bazı Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 6, 6 (2017/2), 107-134.

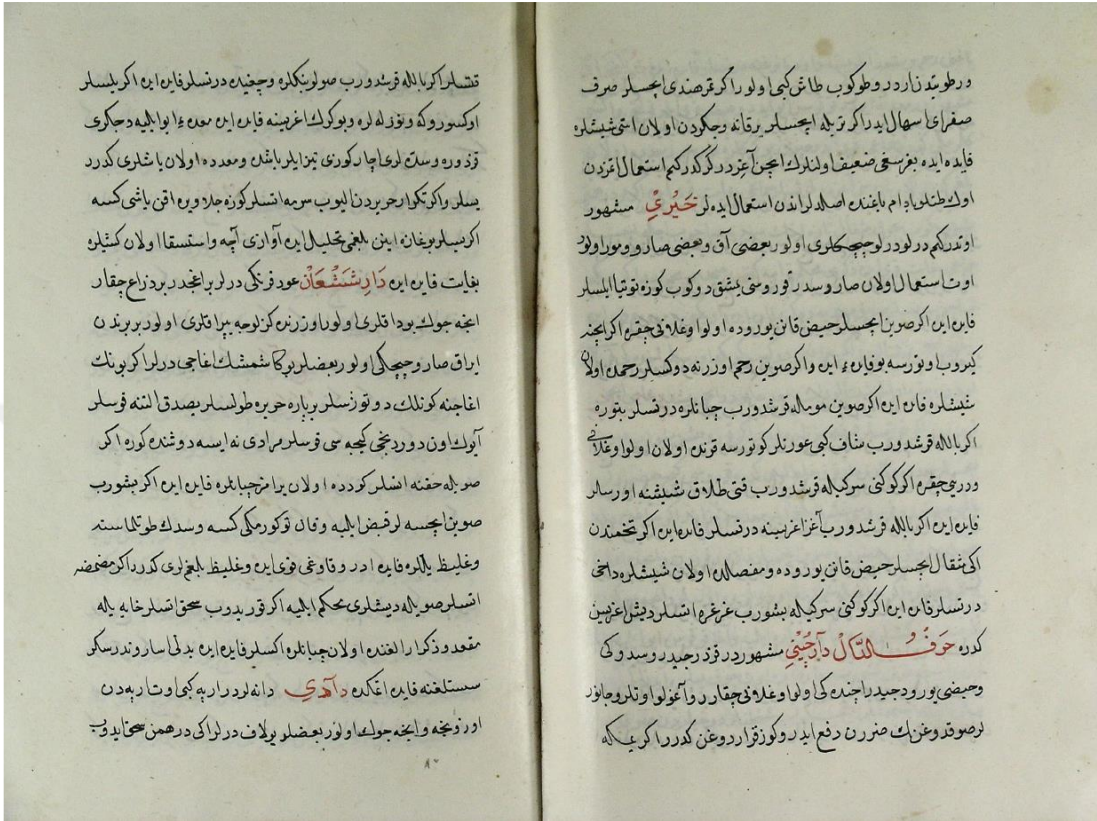
EKLER

Ek-1: Kadim Tıbbın Teorik ve Pratik Planını Gösteren Şema

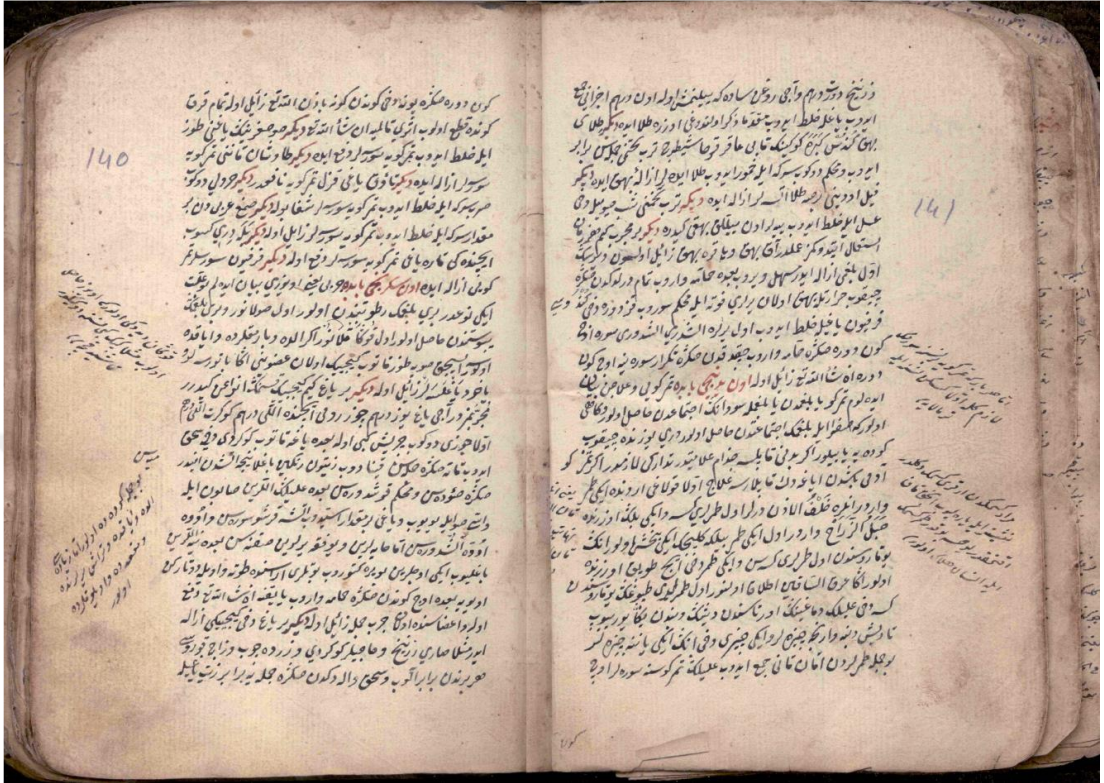
Kaynak: Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriyya er-Râzî, *el-Mansûrî fi't-Tıbb*, 29-522; İbnü'n-Nefîs, *El-Mûcez fi't-Tıbb*, 2a-268a.

ÖZGEÇMİŞ

Mesut Budak

A. EĞİTİM

Lisans: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 2001, Erzurum

B. MESLEKİ DENEYİM

2010-... Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni (MEB)

2016-2017 Suriye Okulları Koordinatörü (MEB)

C. YAYINLAR

Eski Tıpta Mizaç ve Hılt Kavramları Üzerine Bir İnceleme, 7. Uluslararası Sağlık Bilimleri ve Aile Hekimliği Kongresi, 2022.

Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar (Mesut Budak, H. Halit Atlı, Burhanettin İlter, Metin Uçar), Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayını, 2018.

Osmanlıca Eğitim ve Kültür Dergisi (Aylık), Osmanlı Tıbbı Bölümü (2018-...)